

Cuf 3272
B#

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

2

1980

На корицата

Лицевата страна на надгробен паметник от бял варовик с надпис на старобългарски език от градището при с. Цар Асен, Силистренски окръг. Края на IX в. Окръжен исторически музей, Русе

Снимка Г. Ангелов

Sur la couverture

La face d'un monument funéraire de calcaire blanc avec inscription en vieux-bulgare du site fortifié près du village Car Asen, département de Silistra. La fin du IXe s. Musée historique départemental, Ruse

Photo G. Angelov

Термоперипатът в Никополис ад Иструм

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Настоящото изследване е посветено на важния дискуссионен проблем за местоположението, плана, архитектурата, функционалното предназначение и времето на използване на обществената сграда термоперипат (*θερμοπερίπατος*) в Никополис ад Иструм, построена от името на градския съвет и народното събрание през управлението на император Комод (наречен „победител на британите“) в 184—185 г. Тези данни научаваме от строителен надпис на гръцки език от сградата, открита в 1900 г. от френския епиграф Жорж Съор, ръководител на първите разкопки на града. Надписът е издълбан върху фриз-архитрав от хотнишки варовик, веднага след откриването пренесен в Народния музей в София (Античен отдел, инв. № 2273 а, б).

През 1901 г. директорът на музея Вацлав Добруски¹ публикувал надписа заедно с други, намерени в Никополис ад Иструм през 1899 и 1900 г. В надписа той успява да разчете названието на построената сграда — *περίπατος*, която обяснява като „обществена сграда с колони или портик, заобиколена може би с градина или парк“. Той дори предполага, че сградата имала „северна стена, която е спирала северния вятър и е предпазвала от обедното слънце“. Обаче авторът не казва точно на кое място бил намерен надписът и при какви обстоятелства, а се е задоволил само да отбележи града Никополис ад Иструм. Той дори вижда аналогия в изображението на сградата с колони

върху една медна монета, сечена в града при Септимий Север.

През 1907 г. Ж. Съор обнародвал две статии,² в които не споменава статията на В. Добруски, дава четенето на надписа и накратко отбелязва мястото на намиране на паметника. Той чете думата *θερμπερίπατον* (вин. пад., ед. число) и тълкува сградата, свързана с надписа, като „обществена покрита, защитена и отоплена“. Изтъква, че това е сградата, чиито останки той започнал да разкопава източно от градския площад. Разкрил на трите ъгъла по един вход, над който стоял триъгълен фронтон с релефно изображение на умбо на щит и копие. Също така отбелязва, че до фриз-архитрава с надписа, който съдържа термина „термоперипат“, бил намерен триъгълен фронтон. Но цялостна публикация на резултатите от разкопките (план, архитектура) не е направена.

По-късните изследвачи на историята и особено на архитектурата на Никополис ад Иструм не са обърнали достатъчно внимание на сведенията на Ж. Съор за обстоятелствата на намиране на въпросния фриз-архитрав с надпис и са отклонили проблема за локализирането на постройката в друга посока. Гаврил Кацаров³ изказва предположението, че термоперипатът навярно се е намирал в северната част на форума. Тази идея подхваща арх. Сава Бобчев, която той поддържа и сега.⁴

Последният издател на надписа Георги Михайлов⁵ чете думата *θερμοπερίπατος*. По

30549/95

отношение на местонахождението и предназначението на сградата той препраща към В. Добруски и главно към Ж. Сьор.

Напоследък (1977—1978) занимавайки се с проблемите на градоустройството и архитектурата на Никополис ад Иструм и по-специално на комплекса на градския площад (агората), както и с надписите, намерени в града, ние установихме, че постройката в северната част на агората представлява трикорабна гражданска базилика от елинистически тип (дълга 67 м — изток—запад и широка 20 м — север—юг) с плътна северна стена, по средата на която има вход (открит през 1978 г.), и ажурна южна колонада в римско-йонийски стил, която е северната колонада на агората.⁶ В подкрепа на нашето становище приведохме аналогии от Ефес и Смирна в Мала Азия.

В статията си за особеностите на архитектурата и украсата ѝ на агората в Никополис ад Иструм⁷ посочихме нови данни, които по безспорен начин доказват, че съществуват коренни различия между фриз-архитрава на северната колонада на агората и фриз-архитрава с термина „термоперипат“. Те се изразяват в: размерите, външното оформление, релефната украса, палеографията на буквите и разположението на редовете на надписа. Следователно споменатите фриз-архитрави принадлежат към две различни по място, предназначение и време на построяване обществени сгради. Агората била изградена още при император Хадриан (117—138) — най-ранният засега официален надпис оттам датира от последните години на неговото управление (136). Фриз-архитравът с думата „термоперипат“ се отнася към времето на император Комод, към 184—185 г. Докато фриз-архитравът на северната колонада на агората има релефен растителен орнамент с изображение на куче по средата, този на термоперипата има гладко поле без украса. Височината на първия е 1,08 м, на втория — 0,88 м. Не е възможно два различни по височина фриз-архитрави да принадлежат към една и съща постройка. Върху другите различия ще се спрем, когато разглеждаме конкретно устройството на фриз-архитрава на термоперипата.

Терминът *θερμοπερίπατος* не е засвидетелстван у античните автори. Не ни е известен и от други надписи от територията на Римската империя. Споменат е само в няколко речника на старогръцки език.⁸ Издателите предлагат едно и също тълкуване —

„слънчева разходка“ (sunny promenade — англ., *passaggio assoluto* — итал.). Те се позовават на надписа от Никополис ад Иструм и цитират публикацията на Ж. Сьор.

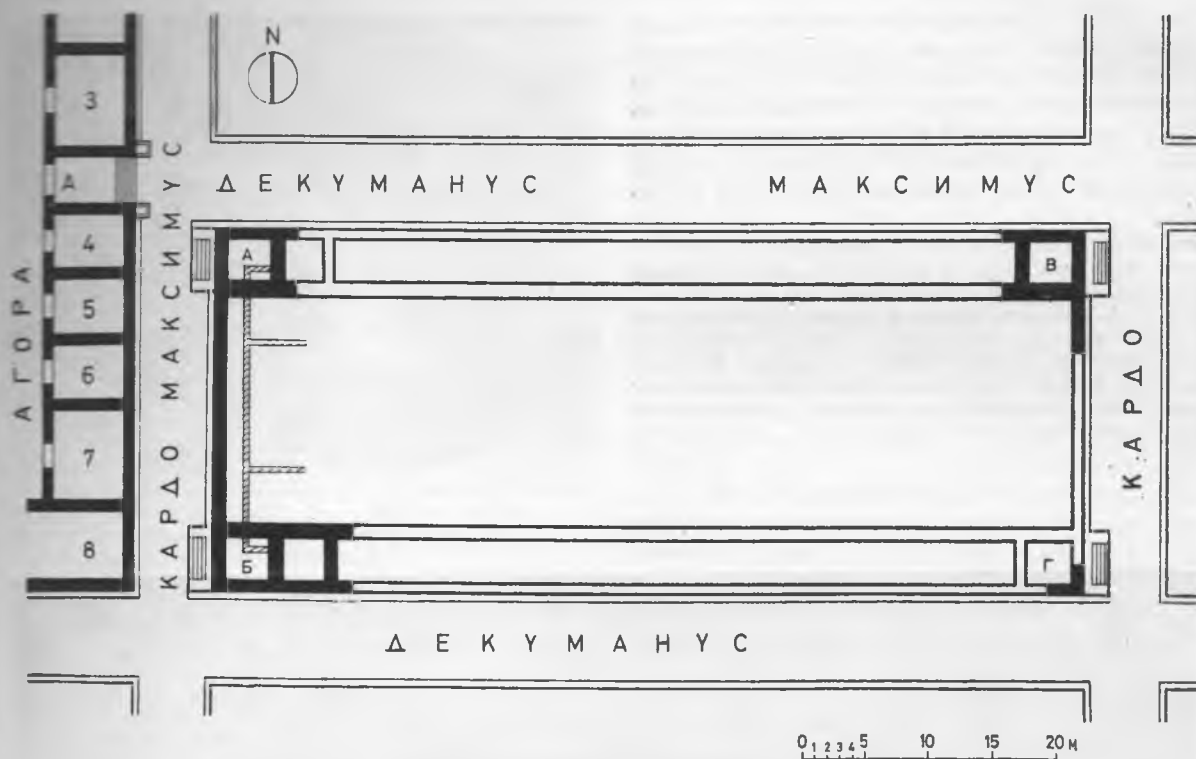
Недостатък на авторите, изследвали по-късно термоперипата, е, че са използвали само текста на надписа, а не са проучили фриз-архитрава с надписа от Националния археологически музей, София. Не са анализирали размерите, формата, украсата, особеностите на надписа и др. елементи, които да сравнят с намиращите се на място в Никополис ад Иструм части от същите фриз-архитрави, открити от Ж. Сьор преди 80 години.

По тези причини сградата, частично проучена от Ж. Сьор, е тълкувана по начини, които нямат нищо общо с нейното предназначение.

През 1928 г. арх. С. Бобчев,⁹ който прави първото заснемане на разкопките на Ж. Сьор (1900) и В. Добруски (1906—1909) и опит за тълкуване на разкритите сгради и архитектурни части, смята, че видимите архитектурни части източно от форума принадлежат към две отделни сгради. Едната (западната) е разположена с дългата си страна в посока север—юг успоредно на кардо максимус. От север е ограничена от декуманус максимус, а от юг — от първия декуманус южно от форума. Източната страна авторът не прецизира. В двата края, където са стояли триъгълните фронтони с умбо и две копия, той вижда малки храмчета, отпред с по четири колони (тетрастилни). Умбото с копия той смята за атрибут на Марс, поради което тълкува сградата като преториум, т.е. резиденция на военачалник. Той пропуска факта, че досега в Никополис ад Иструм не е засвидетелствувана военна част на гарнизон.

Като части от втора сграда (източна) той схваща архитектурните фрагменти (фриз-архитрав, триъгълен фронтон с умбо и две копия, колони и др.), паднали на 70 м източно от кардо максимус. Тях той отнася към други храмчета и изказва мнението, че в източната част на града бил кварталът на храмовете. В действителност се касае за архитектурните части на североизточния вход на сградата, разкопана от Ж. Сьор, които са паднали върху първия кардо, източно от кардо максимус.

През 1967¹⁰ и 1971 г.¹¹ арх. Сава Бобчев и арх. Иван Попов отново се занимават с обществената архитектура на комплекса на

● Обр. 1. План на термоперипата в Никополис ад Иструм (по-старата сграда, означена с щрих).
Fig. 1. Plan du thermoperipatos à Nicopolis ad Istrum (l'édifice plus ancien marqué par des hachures)

градския площад (означен като форум) и отделят място и на постройката, разкрита от Ж. Съор. Те се отказват от тълкуването на ъглите на западната фасада като храмчета, а правилно ги определят като входи, изнесени навън от фасадата върху площта на кардо максимус. Предлагат и графическа реконструкция на сградата като двуетажна—долния етаж в римско-йонийски, а горния в римско-коринтски стил. Триъгълните фронтони те поставят на втория етаж. Между двата входа те предполагат ажурна колонада. Тази реконструкция има редица положителни страни и ние ще я имаме пред вид като основа при опитите ни за реконструкция на постройката въз основа на новооткритите архитектурни части и плана. Но авторите погрешно ориентират сградата с надлъжната ос в посока север—юг вместо изток—запад. По отношение на тълкуването на сградата не е направен напредък. Авторите са заменили предишното „преториум“ с „п р е з и д и у м“, т.е. резиденция на висше длъжностно лице.

Димитър П. Димитров¹² в своето изследване върху римската архитектура в България засяга и въпросната сграда в Никополис ад Иструм. Повлиян от първата публикация на С. Бобчев (1928 г.), той пише за един малък храм, без да отбележи, че подобно решение е засвидетелствувано и на още два ъгъла от същата постройка.

С подновяването на археологическите разкопки в Никополис ад Иструм през 1975 г. върху площите, където са работили Ж. Съор и В. Добруски, трябваше да пристъпим към тълкуването на сградата с трите разкопани от Ж. Съор ъгъла с триъгълни фронтони, украсени с умбо и копия. Проведохме комплексни изследвания. Констатирахме, че Ж. Съор, макар и много накратко, е посочил истинското местоположение на „термоперипата“, като е отбелязал входовете с фронтоните. По-късно анализирахме фриз-архитрава с гръцкия надпис от Националния археологически музей, София, и го сравнихме с фриз-архитравите на югозападния, североизточния и югоизточния вход (открит от нас през лятото на 1979 г.). Установихме пълна прилика по отношение на варовика, размерите, формата, украсата, местата за сглобки с напречните къси фриз-архитрави и др.

През 1978 г. разширихме разкопките на североизточния ъгъл на сградата източно от кардо максимум, както и на кръстовището на декуманус максимум с източния кардо. През лятото на 1979 г. разкрихме югоизточния вход и отново разкопахме западната страна на сградата на дължина 29 м и ши-

● Обр. 2. Постаментът на северозападния вход на термоперипата. Fig. 2. Le piédestal de l'entrée nord-ouest du thermoperipatos

● Обр. 3. Фриз-архитравът на северозападния вход с надпис на старогръцки език — сега в Националния археологически музей, София (снимка В. Добруски). Fig. 3. La frise-architrave de l'entrée nord-ouest avec l'inscription en langue grecque—actuellement au Musée archéologique national, Sofia (photo V. Dobruski)

2

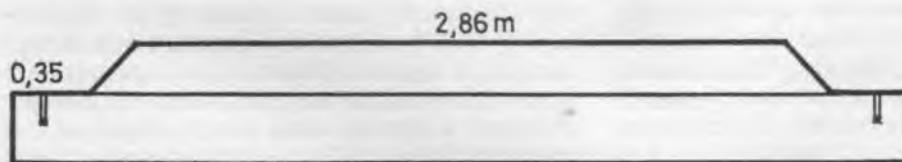

3,92 m

0,88 m

0,53 m

2,86 m

0,35

0,53 m

6

0 0,5 1 m 9

рина 5 м. Разчистихме северозападния и югозападния вход, помещенията непосредствено на изток от тях, както и разкопахме източния кардо на протежение 30 м и цялата му ширина — 6 м. Резултатите от тези разкопки решават проблема за локализирането на „термоперипата“.

Местоположение. Новите проучвания показваха, че сградата, наречена „термоперипат“, е заемала цяла правоъгълна и н с у л а (дълж. 69 м, шир. 28,30 м) (обр. 1). Разположена е непосредствено на изток от комплекса на агората, на кръстовището между кардо максимус и декуманус макси-

мус, които тангират западната и северната ѝ страна. От изток върви първият кардо източно от кардо максимус, а от юг — първият декуманус южно от агората. Улиците, които я обикалят от четирите страни с ниски варовикови бордюри (вис. 0,20 м, шир. 0,52 м), плътно се долепват до стените на постройката.

П л а н. Ж. Съор не е публикувал плана на разкритата част на сградата. Тук го даваме за пръв път, допълнен от разкопките от 1978—1979 г. Сградата е правоъгълна (69/28,30 м), ориентирана с дългата страна в посока изток—запад. Заема застроена площ от 1952,7 кв. м. Дължината ѝ се равнява на 233 римски стъпки (едната стъпка 0,296 м), а ширината — на 96. Тъй като на четирите ъгъла има по един вход — два се

- Обр. 4. Касетирана плоча от северозападния вход. Fig. 4. Plafond à cassettes de l'entrée nord-ouest
- Обр. 5. Фронтонът на северозападния вход. Fig. 5. Le fronton de l'entrée nord-ouest

4

5

издават на запад върху част от платното на кардо максимус и два на изток върху следващия кардо — с тях дължината на сградата възлиза на 72,60 м.

Дългите стени (северната и южната) са широки по 0,90 м, източната — 1,05 м, западната — 1,10 м. По дължината на дългите стени в термоперипата са разположени редици от правоъгълни помещения. Заграждащите ги стени отвътре в сградата са по-широки — 1,35 м северната и 1,25 м южната. Напречните стени между помещенията са широки 1 и 1,10 м. Все още не е установен планът в средната част на сградата.

Основите на сградата са на около 2,6 м под нивото на тогавашния терен. Те са изградени от ломени варовикови камъни с неправилна форма, свързани с бял хоросан. Слизат в плътна жълта глинеста почва. Още от нивото на уличната настилка започва с уперструкцията, изградена в смесена зидария (*opus mixtum*), като поясите от тухли съдържат четири реда. Тухлите са с размери: 0,35/0,35/0,05 м. Засега единственото място, където се вижда този пояс, е непосредствено на юг от северозападното ъглово помещение А. Части от пояса са запазени на останалите ъгли, но редовете на тухлите са по-малко поради по-късно ограбване. Запазени са обикновено два или три реда и хоросановото легло на следващия. Като знаем, че сградата е изградена при Комод в 184—185 г., следва изводът, че по това време вече е използван пояс от четири реда тухли в смесената зидария. Този факт коригира схващането на арх. Бобчев,¹³ че четирите реда са характерни за късната античност — след IV в. на н.е.

На западната стена върху втория пояс каменна зидария са поставени две правоъгълни варовикови плочи в хоризонтално положение една от друга, без следи от хоросан върху тях. Изглежда, че това са останки от каменния стилобат на колонада в римско-йонийски стил, каквато предполага арх. С. Бобчев.

Издадените навън входи все издигали над каменна правоъгълна площадка (3,80/1,80 м), която е на 0,15 м над нивото на уличната каменна настилка. Сега са запазени площадките пред югоизточния и пред северозападния вход, въз основа на които могат да се реконструират другите две.

Всеки вход е бил оформен от страни с по две варовикови монолитни колони. Предните

6

● Обр. 6. Помещение А на термоперипата. Fig. 6. Pièce A du thermoperipatos

● Обр. 7. Архитектурни фрагменти от югозападния вход на термоперипата. Fig. 7. Fragments architecturaux de l'entrée sud-ouest du thermoperipatos

● Обр. 8. Тимпанът (украсен релефно с умбо с изображение на Медуза, отзад с две кръстосани копия), на югозападния вход. Fig. 8. Le tympan (décoré en relief d'un bouclier (umbo) avec représentation de tête de Méduse, derrière lequel deux lances croisées) de l'entrée sud-ouest

били с кръгло сечение, а тези зад тях — с полукръгло. При северозападния вход е запазен на място северният постамент (вис. 1,20 м, шир. 0,70 м, деб. 1,20 м), който има издаден навън горен и долен профил. Той лежи непосредствено върху площадката. Отгоре завършва с кръгло гнездо, върху което се е издигала колоната (обр. 2).

Преди да разгледаме колоните на входа, ще се спрем на разположените между двата постаментата три стъпала, по които се е влизало в ъгловото правоъгълно помещение. На вътрешната страна на северния постамент са очертани местата на трите стъпала (обр. 2). Долното е било високо 0,225 м, широко 0,24 м, средното — високо 0,25 м, широко 0,35 м, горното — високо 0,26 м. Общата височина на стъпалата е била 0,735 м. Горното стъпало се е намирало на нивото на входното помещение. Като прибавим височината на площадката, нивото на пода на помещението отстояло на 0,85 м над нивото на уличната настилка. Южният постамент

липсва. Липсват постаментите и от останалите три входа.

Пред с е в е р о з а п а д н и я вход върху платното на кардо максимум са нападали архитектурни фрагменти — база с квадратна плинта (страна 0,69 м) и кръгла част (диам. 0,58 м), части от колони и полуколони. За височината им съдим по единствената цяла (макар и на две части поради падането) полуколони, висока 3,55 м, открита през 1979 г. при югоизточния вход.

Кслоните на първия етаж имали римско-йонийски капители, както свидетелствува един, открит през 1979 г. също при югоизточния ъгъл. Досега не са намерени капители на полуколоните.

Над капителите на четирите колони на входовете лежали фриз-архитрави от хотнишки варовик: два дълги — отпред и отзад, и два къси — отстрани. Те образували правоъгълник над входа. Днес на място сред развалините се виждат фриз-архитравите на югозападния, североизточния и югоизточния вход. Тук липсва фриз-архитравът на северозападния вход. Това е пренесеният в София с надписа. Нашите проучвания и сравнения на четирите фриз-архитрава показва пълна прилика между тях по материал, размери, форма, украса и връзка на надлъжни-

те с късите блокове. До фриз-архитрава с надписа бил намерен и триъгълният фронтон с умбо и две копия, който също ще разгледаме. Макар че В. Добруски и Ж. Сьор не описват при какви обстоятелства са намерени фриз-архитравът и фронтонът, въз основа на останките пред другите входове и особено при новооткрития югоизточен вход ние сме в състояние да възстановим картината. Целият северозападен вход се е бил сгромолясал върху платното на кардо максимум. При падането фриз-архитравът се е счупил на две неравни части, които били съединени на терена и така фотографирани, както личи от снимката, направена на място (обр. 3 а). След това били пренесени в София.

В. Добруски дава първото описание и снимка на фриз-архитрава. Той отбелязва двата фрагмента, които според него имали обща дължина 2,80 м. Явно е, че допуска грешка, защото в действителност само единият — фрагментът вляво — има приблизително тази дължина. Ж. Сьор не съобщава размерите на паметника, тъй като се занимава само с надписа, но публикува снимка. Според Г. Михайлов фрагментът вляво е дълъг 2,90 м. Обаче той не е измерил малкия фрагмент — този вдясно. Големият фрагмент е изложен на северната стена в голямата зала на партера в Националния археологически музей, а малкия открихме в лапидариума на музея.¹⁴ Според нашите измервания големият е дълъг 2,64 м, а малкият — 1,28 м. Цялата дължина на фриз-

● Обр. 9. Ъгловият блок от фронтон на югозападния вход. Fig. 9. Le bloc angulaire du fronton de l'entrée sud-ouest

● Обр. 10. Помещение Б на термоперипата. Fig. 10. Pièce Б du thermoperipatos

● Обр. 11. Архитектурни фрагменти от североизточния вход на термоперипата. Fig. 11. Fragments architecturaux de l'entrée nord-est du thermoperipatos

архитрава възлиза на 3,92 м. Височината е 0,88 м, дебелината долу 0,53 м, горе 0,31 м (обр. 3 б).

Горната част (фризът) е увенчана с йонийска кима (вис. 0,09 м), под която вървятясна гладка хоризонтална ивица (вис. 0,015 м). Същинският фриз представлява гладко конвексно поле (вис. 0,22 м). Отдолу е ограничен от хоризонтална гладка ивица (шир. 0,045 м). В средата ѝ е издълбан първият ред на строителния надпис: *Ἀγαθὴ τύχη*. Височината само на фриза е 0,37 м.

Долната част (архитравът) е висока 0,51 м. Тя се състои от три различни по ширина ивици (фасции), върху които върви надписът — върху горната 2 реда, върху средната и долната — по 1 ред.

Украсата върху лицевата страна на фриз-архитрава преминава и върху страниците му, което сега е видно най-добре при края, който е бил откъм север. Тя показва, че фриз-архитравът се е издавал навън от западната фасада на сградата. Отвътре този край има изрязка за сглобка с късия севе-

рен фриз-архитрав на входа. Дори отгоре има легло за поставяне на желязна скоба. Сега този къс фриз-архитрав се намира на северозападния ъгъл на сградата. Южният къс фриз-архитрав липсва. Не е открит задният дълъг фриз-архитрав.

От вътрешната страна надлъжните фриз-архитрави имат вдлъбнато легло (дълбоко 0,28 м, широко 0,22 м), върху което е лягала правоъгълната касетирана плоча на тавана на входа. Плочата е открита до източната стена на магазин 4 на агората срещу северозападния вход. Тя е с три касети. Двете крайни са украсени с растителен орнамент, а средната — с глава на бик (обр. 4).

Надписът бил издълбан на фриз-архитрава над северозападния вход — на кардо максимум. Това явно не е случайно. От двете главни улици на града по-важна, по-оживена е била кардо максимум и съответно северната порта. Декуманус максимум идвал откъм източната порта, която не ще да е била с първостепенно значение за движението — в местността, където тя извежда, на 300 м от нея отстои дълбоко дере.

Тук възниква въпросът, дали триъгълният фронтон е увенчавал втория етаж на ъгъла, както предполага С. Бобчев, или

12

● Обр. 12. Тимпанът с умбо и две копия от фронтонна на североизточния вход. Fig. 12. Le tympan avec bouclier et deux lances du fronton de l'entrée nord-est

сградата е била само на един етаж. Поради голямото ограбване на архитектурните части на входовете не разполагаме с всичките необходими елементи за точната им реконструкция. Досега не е намерен нито един коринтски капител, какъвто би трябвало да има, ако сградата е била двуетажна.

Фронтонът над северозападния вход не е проучен, ето защо ще го опишем (обр. 5). Състои се от пет блока от бял хотнишки варовик, от които липсва единият — от десния ъгъл на фронтонна. По средата се намира триъгълният тимпан с отрязани краища (основа 2,20 м, височина 0,70 м), в центъра на който е изобразено релефно умбо на щит, отзад с две кръстосани копия (според Ж. Сьор — едно). Ъгловите блокове, които имат удобна сглобка с тимпана и с междинните блокове, оформят ъглите на тимпана, както и крайните части на корниз на фронтонна. Южният е украсен с два типа палмети — с извити навън и със завити навътре листа, превързани долу с хоризонтална лента, а отдолу завършва със зъбчест орнамент. Блок, наречен „ездач“, със същата

украса, възсяда върха на тимпана. Между „ездача“ и ъгловите блокове има по един междинен, украсен по същия начин. Основата на фронтонна е 4,40 м, височината 1,25 м, дебелината 0,50 м. Изработката на лицевата част, включително и украсата, е доста грижлива, от опитен каменоделец. Задната страна е грубо одялана.

От стълбищата се е влизало в ъгловите помещения А, Б, В, Г.

Помещение А (обр. 1, 6) има правоъгълен план: дълж. 3,40 м (север—юг), шир. 3,20 м (изток—запад). Запазено е само в основите и първия ред тухли от пояса на смесената зидария. Вътре се намира голям варовиков блок с паралелепипедна форма.

На изток от него се простира друго помещение, навярно правоъгълно, чиято източна стена още не е разкрита.

Пред югозападния вход на платното на кардо максимум и на кръстовището му с южния декуманус са паднали архитектурните части на този вход (обр. 7—9): фрагменти от монолитни варовикови колони с кръгло и полукръгло сечение, от лицевия дълъг фриз-архитрав, един къс фриз-архитрав, от касетираната плоча (две касети с растителен орнамент) и от фронтонна. Върху

тимпана има релефно изображение на умбо с две копия. Умбото е украсено с глава на Медуза. Размерите, формата, украсата и начинът на изпълнение на архитектурните фрагменти са напълно аналогични на тези от северозападния вход. Сега липсват двата постамент, основите на полуколоните и трите стъпала. От входа се е отивало в ъгловото помещение Б, също правоъгълно (3,40/3,10 м) (обр. 1, 10). То също е запазено само в основите и първия ред тухли от пояса.

На изток от последното беше разчистено правоъгълно помещение (3,40/3,20 м) (обр. 1).

Пред североизточния вход върху платното на източния кардо Ж. Съор е открил частите му (обр. 11—13): фрагменти от колони с кръгло или полукръгло сечение, почти цял фриз-архитрав, който напълно съответствува на този в София, части от фронтона, включително тимпана с умбо с две копия и корниза, и др. Липсват бази и

● Обр. 13. Архитектурни фрагменти от североизточния вход и помещение В на термоперипата.
Fig. 13. Fragments architecturaux de l'entrée nord-est et pièce B du thermoperipatos

капители. Не намерихме касетираната плоча. Липсват постаментите и стъпалата.

По стъпалата се е влизало в ъгловото правоъгълно помещение В (3,40/3,10 м), запазено само в основи (обр. 13). Върху северната стена беше запазен долният ред тухли и хоросанът над него от пояса на смесената зидария. Трябва да се очаква правоъгълно помещение непосредствено на запад от него.

През лятото на 1979 г. разкрихме цялото платно на кардото пред източната фасада на сградата, както отбелязахме по-горе. Открихме големите варовикови плочи на настилката и зидания канал по средата на улицата.

Пред югоизточния вход на сградата върху платното на източния кардо намерихме на място сгромолясалите се от високо архитектурни части на входа. Запазена е правоъгълната площадка (3,80/1,85 м), върху която е бил изграден входът (обр. 14). Липсваха трите стъпала и постаментите.

Сред фрагментите има: колони, една полуколона, запазена цяла (в две части, висока 3,55 м), до нея цял римско-йонийски

капител, фриз-архитрав (дълъг 3,80 м, висок 0,88 м), счупен на две части, с вътрешно легло за касетиран таван, две цели касетирани плочи, едната (дълж. 2,20 м, шир. 0,90 м, деб. 0,25 м) с три касети, изпълнени с растителен орнамент, другата (дълж. 0,87 м, шир. 0,90 м, деб. 0,25 м) с една касета със същия орнамент (обр. 15). Двете плочи били поставени плътно една до друга, като са изпълнявали функцията на цяла плоча с обща дължина 3,07 м. Този начин е прилаган, когато липсвала подходяща цяла плоча.

● Обр. 14. Площадката и помещение Г при югоизточния вход на термоперипата. Fig. 14. La plateforme pour les marches et la pièce Г à l'entrée sud-est du thermoperipatos

● Обр. 15. Архитектурни фрагменти от югоизточния вход на термоперипата. Fig. 15. Fragments architecturaux de l'entrée sud-est du thermoperipatos

14

15

Така можем да си обясним защо касетираната плоча на северозападния вход има три касети, а тази на югозападния — две. Останалите касети са били върху други плочи, сега липсващи на място.

По стълбището се е влизало в ъгловото помещение Г, което несъмнено е било правоъгълно, разкопано от нас частично (2/2 м) (обр. 14).

През 1979 г. открихме голямо количество малки глинени тръбички за стенно отопление (хипокауст). Те поставят въпроса за смисъла на първата съставка от названието на сградата.

Разкопките ще продължат през следващите кампании, за да се изяснят планът, устройството, строителните периоди и времето на окончателното разрушаване на сградата.

Подобна по план римска обществена сграда не е известна от България. Изглежда, че е била използвана през студените месеци на зимата.

До източната йонийска колонада на форума на Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг, през 1971—1974 г. беше разкрита частично сградата, която представляваше редица от допрени едно до друго помещения с хипокауст. Входът на сградата на източната колонада имал триъгълен мраморен фронтон, по средата с релефно умбо, долу с двуреден латински строителен надпис, отчасти повреден. От него узнаваме, че гражданин на Ескус от римски произход, принадлежащ към съсловието на конниците, със собствени средства построил обществена сграда (наименованието ѝ сега липсва), която била за използване през зимата (... *ad usum hiemis*).¹⁵ Нейният план е различен от този на сградата в Никополис ад Иструм. Сградата от Ескус датира от първата половина на II в., вероятно още от раннохадрианово време.

При сегашното състояние на разкопките на „термоперипата“ в Никополис ад Иструм е трудно да се правят тълкувания за конкретното му използване. Трябва най-напред да се установи планът му, оттам и начинът на покриване на сградата.

Ще засегнем съвсем накратко въпроса за релефното изображение на умбо с копия или само умбо. То се среща обикновено върху оброчни плочки или храмове на някои божества от България: на Аполон, изобразен като Тракийски конник,¹⁶ на Аклепий (сам¹⁷ или заедно с Хигия и Телесфор¹⁸), на храм при

с. Лесичери,¹⁹ Великотърновски окръг, на Дионис²⁰ и др. Освен това умбо с глава на Медуза,²¹ както на фронтоната от югозападния вход на термоперипата, е представено на фронтоната на храма на Зевс Олимпийски, Хелиос и Серапис в Сердика от 161—163 г. Умбо се изобразява и върху официални паметници като сградата „за използване през зимата“ при форума и храма на Фортуна (185—192) в Ескус,²² надписа за основаването на тържището Пизос²³ при с. Димитриево, Старозагорски окръг, в 202 г. и др. Обаче същото изображение се явява и върху надгробни паметници от римската епоха.²⁴ В същност умбото е познато върху паметници от територията на България още от епохата преди римското владичество.²⁵ Следователно умбото, само или с едно или две копия, не може да се свърже с определено божество, например с Марс, както смята арх. Бобчев, и оттук следва изводът, че само въз основа на това изображение не може да се определи функционалното предназначение на сградата.

Разкопките през 1979 г. показаха, че термоперипатът е бил построен върху развалините на по-стара постройка, която има същата ориентация — изток—запад, но е по-малка от него. Нейната западна стена е успоредна на кардо максимум, но е отдръпната малко на изток от стената на термоперипата. Освен това северната и южната стена също не достигат до бордюрите на декуманус максимум и южния декуманус. Установихме, че ширината на сградата (респективно дължината на западната стена) е 21,95 м. Колко на изток се е простирала постройката, засега не знаем, понеже не са правени разкопки вътре в термоперипата. Основите на сградата са изградени от варовикови камъни с неправилна форма, но със загладени лица, свързани с бял хоросан. В началото на суперструкцията бил използван пояс от по няколко реда жълти или червеникави тухли, от които на място е запазен само долният. Хоросанът е също бял (шир. 0,55 м). При построяването на термоперипата били вторично използвани камъните и тухлите на по-старата постройка — практика, широко прилагана в античността и в средновековието. Днес установяваме само три помещения покрай западната стена: северно — дълж. 5,25 м (север—юг), средно — 9,50 м, и южно — 5,25 м. Не е открита източната стена, която ги е затваряла, за да установим евентуалната им ширина в посока изток—запад.

Старата сграда показва друга градоустройствена схема в Никополис ад Иструм, също правилна, по-късно преустройвана, какъвто е случаят при термоперипата.

Тази сграда е била изградена през първата половина на II в. и вероятно е постра-

дала от нашествието на костобоките в 170 г. Новите разкопки ще имат за задача да разкрият цялостния план и на старата сграда, нейното устройство, предназначение и др. Едновременно с това ще бъде разкриван и термоперипатът.

¹ В. Добруски. Материали по археологията на България. — СБНУ, XVIII, 1901, с. 723 и сл., № 11, обр. 14.

² G. Seure. Nicopolis ad Istrum. Etude historique et épigraphique. — RA, 1907, II, p. 273; Nicopolis ad Istrum. — RA, 1907, II, p. 417—418, n. 5.

³ G. I. Kazanov. Nicopolis ad Istrum. — RE, XVII, 1937, p. 531.

⁴ С. Н. Бобчев и И. Попов. Архитектурата на Никополис ад Иструм. С., 1967 (непубликуван ръкопис, който ни беше предоставен от арх. С. Бобчев, за което му благодарим).

⁵ IGBulg, II, n. 615.

⁶ Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. — Археология, XIX, 1977, кн. 2, с. 25 и сл.

⁷ Т. Иванов. Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм. — Археология, XXI, 1979, кн. 3, с. 5 и сл.

⁸ H. G. Liddell and R. Scott. A Greek-English Lexicon. Oxford, 1953, p. 794; L. Rossi. Vocabolario greco-italiano diciannovesima edizione. Milano—Roma—Napoli—Citta di Castello, 1966, p. 880.

⁹ С. Бобчев. Nicopolis ad Istrum. Снимки и опити за реставрация. — ИАИ, V, 1928, с. 17 и сл.

¹⁰ С. Бобчев и И. Попов. Цит. съч.

¹¹ I. Porov — S. Bobčev. Nicopolis ad Istrum. — Projekt. Revue slovenskej architektury (Bratislava), 144, XIII, 1971, Marec, p. 99.

¹² Д. П. Димитров. Архитектурата по българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в. — В: Кратка история на българската архитектура. С., 1965, с. 36, обр. 24; Художествено наследство по българските земи. С., 1976, с. 37.

¹³ С. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. — ИАИ, XXIV, 1965 и сл. и цит. лит.

¹⁴ Изказваме благодарност на н.с. Василка Герасимова-Томова, която ни посочи този фрагмент от надписа.

¹⁵ Т. Иванов. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. — Археология, XVII, 1975, кн. 1, с. 7; T. Ivanov. Untersuchungen zur Topographie und zur Stadtanlage von Oescus in Unter-Moesien (Bulgarien). — In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Köln—Bonn, 1977, p. 345; Die neuesten Ausgrabungen in Oescus. — Das Altertum, 23, 1977, 1, p. 47.

¹⁶ IGBulg, II, n. 803 (Марцианопол), n. 829 (Провадия); III, n. 1643 (с. Кирилово, Старозагорски окръг), n. 1845 (с. Зорница, Хасковски окръг).

¹⁷ IGBulg, III, n. 1131 (с. Баткун, Пазарджишки окръг).

¹⁸ Ibidem, n. 1831 (с. Белополане, Кърджалийски окръг).

¹⁹ IGBulg, I, n. 701—702.

²⁰ IGBulg, III, n. 1517 (Cillae, дн. с. Черна гора, Старозагорски окръг).

²¹ IGBulg, IV, n. 1926 (Сердика).

²² Вж. бел. 15.

²³ IGBulg, III, n. 1690.

²⁴ IGBulg, I, n. 109 (Одесус), n. 150 (Одесус); II, n. 814 (Марцианопол); III, n. 1605 (Августа Траяна).

²⁵ IGBulg, I, 2, n. 335 septies (Месамбрия — III в. пр. н. е.), n. 392 (Аполония — I в. пр. н. е.), n. 22 (с. Рогачево, Толбухински окръг — II в. пр. н. е.) и др.

Le thermoperipatos de Nicopolis ad Istrum

T. IVANOV

(Résumé)

En 1900, l'épigraphiste français Georges Seure, qui dirigeait les fouilles de la ville romaine Nicopolis ad Istrum près du village de Nikjup, département de Veliko Tŕnovo, a étudié en partie un grand édifice public rectangulaire à l'est de la place publique (l'agora), qui n'a pas été publié. Il a découvert une frise-architrave calcaire avec une inscription de construction en langue grecque attestant que le conseil municipal (boule) et l'assemblée du peuple (demos) ont construit l'édifice public — *θερμοπερίπατος* du temps de l'empereur Commode (184—185) (fig. 3). Le monument a été transporté en 1900 au Musée national à Sofia. En 1901, il est publié par V. Dobruski, directeur du Musée archéologique à Sofia, qui a lu le mot *περίπατος*. G. Seure le publie en 1907.

Le dernier éditeur G. Mihailov (1956) confirme la lecture de G. Seure *θερμοπερίπατος* et date l'inscription de 184—185.

Les chercheurs postérieurs de l'histoire et l'architecture de Nicopolis ad Istrum n'ont pas attaché une attention suffisante aux deux articles de G. Seure qui contiennent des renseignements brefs sur l'endroit où a été trouvée l'inscription en question, et ont orienté leurs recherches dans une direction erronée (G. I. Kacarov, l'arch. S. Bobčev, etc.). Ils localisent „le thermoperipatos“ dans la partie nord de la place publique (agora). L'auteur de la présente étude a démontré en 1977 que la partie nord de l'agora était occupée par une basilique civile à trois nefs de type hellénistique du temps

de l'empereur Adrien.

En ce qui concerne l'édifice que G. Seure a commencé à déblayer, des opinions différentes ont été émises: praetorium, praesidium (arch. S. Bobčev), temple (D. P. Dimitrov).

L'auteur a entrepris des études archéologiques en 1978 et 1979 de l'édifice en question en élargissant les fouilles de G. Seure à l'entrée nord-est, nord-ouest et sud-ouest et a déblayé pour la première fois l'entrée sud-est. Se basant sur l'étude complexe de la topographie, du plan, de la construction et la décoration des parties architecturales découvertes jusqu'à présent, d'une part, et sur l'inscription de construction en langue grecque sur la frise-architrave du Musée archéologique national, d'autre part, il établit que cet édifice est le „thermoperipatos“, mentionné dans l'inscription en question du temps de l'empereur Commode de 184—185, qui porte le titre de Britannicus. Ainsi, l'opinion de G. Seure était réhabilitée.

Le thermoperipatos occupe toute une insule rectangulaire, longue 69 m (Est-Ouest) et large 28,30 m (Nord-Sud), situées à l'Est de la place publique (l'agora) où se croisent les deux rues principales — cardo maximus et decumanus maximus (fig. 1). La frise-architrave avec l'inscription était au-dessus de l'entrée nord-ouest, celle-ci étant sur le cardo maximus. Ce fait témoigne que cardo maximus était la rue plus importante pour la circulation que decumanus maximus.

Les longs murs (septentrional et méridional) sont larges 0,90 m, tandis que les murs courts (oriental et occidental) — respectivement 1,05 et 1,10 m. L'édifice à l'intérieur, le long des murs longs, comprend une rangée de pièces rectangulaires dont les quatre angulaires—A, Б, В, Г (3,40/3,20) ont été découvertes à présent, et les pièces 5 et 6 (fig. 1, 6, 10, 13, 14). Les longs murs intérieurs des pièces sont larges 1,35 m, ce qui porte à croire qu'ils étaient

chargés plus que les murs extérieurs.

Les fondations sont édifiées de pierres calcaires avec du mortier blanc, tandis que la superstructure — en opus mixtum. La bande de briques comprend quatre rangées. Ce fait nous fait dater ce mode de construction du temps de l'empereur Commode et corrige l'opinion émise par l'arch. S. Bobčev qu'il est caractéristique de la Basse antiquité (après le IVes. de n. ère).

Les quatre entrées aux angles étaient en saillie de la longueur du rectangle, leurs plates-formes rectangulaires (3,80/1,80 m) reposant sur la chaussée de cardo maximus et du premier cardo à l'Est de lui (fig. 1). De cette manière la longueur de l'édifice s'élève à 72 m. L'entrée s'effectuait par trois marches en calcaire (fig. 2), flanquées de deux piédestals profilés pour colonnes (celles de devant cylindriques, les deux arrières semi-cylindriques). Les frises-architraves, à l'exception de celle avec l'inscription, reposent maintenant sur le terrain. Au-dessus d'elles était un fronton triangulaire dont le tympan a une représentation en relief de bouclier (umbo) avec deux lances croisées derrière (fig. 5, 8, 12). Dans la couche culturelle du thermoperipatos a été trouvée un grand nombre de petits tubes en argile (hauts 10—12 cm) qui appartenaient au chauffage des parois des pièces.

On a découvert sous le thermoperipatos les restes d'un autre édifice plus ancien, vraisemblablement de plan rectangulaire, orienté aussi Est-Ouest. Son mur occidental est long 21,95 m (fig. 1 — hachurée). La superstructure est édifée également en opus mixtum mais seule est conservée la rangée inférieure de briques de la première bande. L'édifice a été détruit probablement par les Costobokes en 170. Les matériaux de construction de cet édifice ont été réutilisés lors de l'édification du thermoperipatos.

Les fouilles se poursuivront pendant les années suivantes afin d'être éclaircis une série de problèmes liés aux deux édifices.

Нови данни за историята на грузино-българските отношения

ВАЛЕРИЙ И. СИЛОГАВА

По време на научна командировка в България успяхме да открием някои неизвестни досега факти и материали, свързани с историята на Бачковския (Петрицонския) манастир. Те, както и откритите от българските археолози в околностите на Провадия старогрузински надписи, са предмет на настоящата работа, която посвещаваме на 1300-годишнината на българската държава.

Старогрузински скални надписи от околностите на Провадия

През февруари 1977 г. в Североизточна България в околностите на Провадия, Варненски окръг, местни краеведи-любители под ръководството на директора на Градския исторически музей Николай Панайотов откриха грузински надписи върху стената на пещера високо в скалите.¹ Градът е разпо-

ложен в дефиле между две отвесни скали, които го ограждат от изток и запад. Върху платото на изток се намира средновековният град Овеч. В отвесните скали западно от града има три доста големи пещери, силно разрушени вероятно при земетресение² (обр. 1). В една от тях, най-голямата и разположена най-на север, бяха открити споменатите грузински надписи. Размерите на тази полуразрушена пещера са: 3,50/2,10 м, вис. 2,60 м. Част от северната ѝ стена вдясно от входа е специално загладена и в получената площ с размери 1,08/0,78 м са изрязани една до друга две недълбоки ниши. Размери на лявата ниша: 0,37—0,38/0,31/0,17 м, на дясната: 0,29/0,41/0,34 м. Първата има правоъгълна форма, а втората отгоре е заоблена. Вероятно в тях са поставяли икони (обр. 2). Над лявата ниша са врязани надписите (обр. 3), а освен тях по огладената част от стената около нишите се намират различни графични стилизирани изображения. Нишите с надписите и образите са разположени на височина 1,45 м от нивото на пода.

● Обр. 1. Пещерите в отвесните скали на запад от Провадия. Fig. 1. Les grottes dans les rochers à pic à l'Ouest de Provadija

Надписите, които в същност са графити, са написани на старогрузинско писмо асомтаврули, като са употребени и букви от писмото нусхури.³

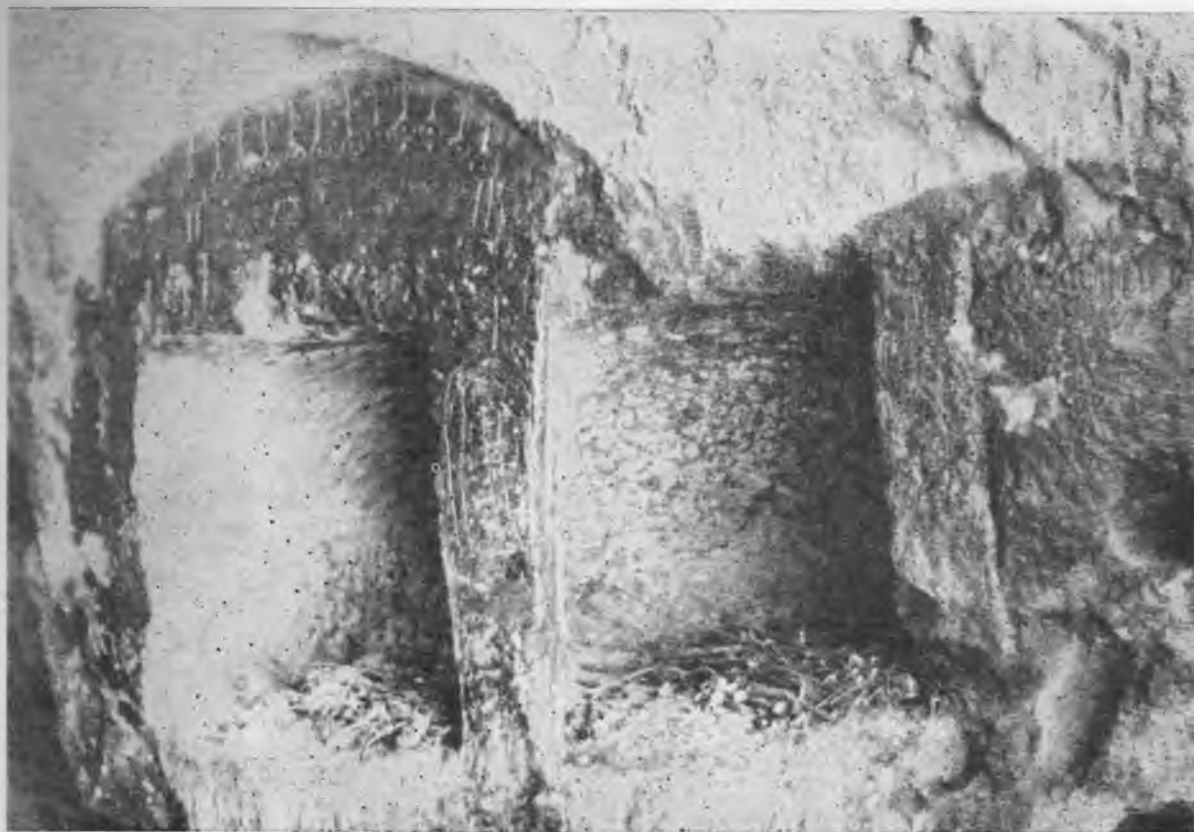
Първите два надписа, всеки от които в по 1 ред, са дълбоко врязани над нишата. Те са поместени в четириъгълна рамка с удължена форма и размери 0,30/0,05 м. В двата горни ъгъла на рамката и над нея са изобразени дванадесет кръгчета, разположени дъговидно, всяко по средата с точки, а отгоре с кръст. Това изображение, както пояснява надпис № 2, символизира апостолите. Кръгчетата са с различен диаметър — 0,02—0,035 м. Размерът на кръстчетата е 0,045-0,05/0,025 м, височината на буквите — 0,006—0,01—0,018 м. Текстовете на надписите са следните (обр. 4):

№ 1. † u(pal)o i(es)u k(ris)te, γ (mert)o
č(ue)n)o, šegu(i)čq(a)le č(ue)n, a(men)!
„†Господи Исусе Христе, Боже
наш, помилуй нас, амин!“

№ 2. ese čmidani mocikulni arian.“
„Това са светите апостоли.“

Вляво от описаното изображение върху пространство с размери 0,09/0,085 м е врязан трети надпис в 5 реда. Продължението

● Обр. 2. Ниши, издълбани в северната стена на най-голямата от пещерите при Провадия. Fig. 2. Niches creusées dans le mur septentrional de la plus grande des grottes près de Provadija

(по-точно края) на неговия текст е една дума, врязана вдясно от описаното изображение, и като цяло текстът е следният (обр. 5 а, б):

№ 3. Mik(a)e(l)/ me cod/vili loc/vasa mo-
miq/se(ne)t, // k(ar)t/veli.

„Споменете в молитвата си мене,
грешния Микаел грузинеца.“

Следващият надпис се намира при върха на изображението на кръста, който е врязан на лицевата стена на преградата между нишите и предава името на свети Георги (обр. 6):

№ 4. с j g gj.

„Свети Георги“.

И четирите надписа са изпълнени от една ръка и по палеографски признаци се датират в XIV в. Микаел, който е издълбал надписите, кръста и символичните изображения на апостолите, наричащ себе си грузинец, не ни е известен от други извори. Засега при липсата на допълнителни сведения не е

възможно да се съди конкретно за причините за появата на грузинци и грузински писмени паметници по тези места.

Текстът на надпис № 1 е началото на т. нар. Исусова молитва. Интересно е, че този текст в същата форма е засвидетелствуван в паметника на грузинската литература от средата на X в. (написан през 951 г.) „Житие на Григорий Ханцтийски“: „Тогава с радост подредил той [старецът отшелник Хуедиос] по обичая трапеза, каквато притежавал в своята велика бедност, и те [Хуедиос и Григорий Ханцтийски] я благословили и започнали да се хранят, произнасяйки през цялото време назидателните за душата слова: „Господи Исусе Христе, Боже наш, помилуй нас.“⁴

Необходимо е да се посочат и графичните изображения, разположени вдясно и вляво от нишите. Вляво е представено твърде стилизирано изображение на човек анфас, като че ли седящ на трон. Може да се предположи, че тук имаме изображение на Спасителя на трон (обр. 7). Но на по-конкретната и сигурна идентификация на това изображение пречи твърде стилизираният му характер и

8

4

● Обр. 3. Старогрузински надписи (XIV в.), врязани над лявата ниша. Fig. 3. Inscriptions paléogéorgiennes (XIVe s.), gravées au-dessus de la niche gauche

● Обр. 4. Надпис № 1 (горният ред) и № 2 (долният ред) със символично изображение на апостолите. Fig. 4. Inscription No. 1 (la ligne supérieure) et No. 2 (la ligne inférieure) avec représentation symbolique des apôtres

● Обр. 5. Надпис № 3 в две части: а) лява; б) дясна. Fig. 5. Inscription No. 3 en deux parties: a) gauche; б) droite

драскотините, нанесени отгоре. Затова пък изображенията вдясно от нишите са по-ясни и се различават сравнително сигурно. Тук са представени в профил в цял ръст пет коня в ход или галопиращи отдясно наляво. На единия от тях като че се различава конник. Независимо от голямата примамливост да идентифицираме това изображение със св. Георги налага ни се да се въздържим поради прекалената стилизираност и схематичност на изображението (обр. 8).

Над изображението с конете на стената са надраскани около 20 малки вертикални черти. Такива чертички в качеството на магически знаци обикновено молещите се насяят върху стените на църквите или върху предмети като заклинания.⁵

Появата в XIV в. в пещерите около Провадия на грузински монаси или на монах (макар че в надписите не е изрично посочено, че са монаси) може да се свърже с исихастското движение, широко разпространено

по това време на Балканите. Би могло да се допусне, че лицата, врязали тези надписи и изображения, са пришелци от грузинските манастири на Атон, от Петрицон (Бачково) или от някакъв друг културно-просветен грузински задграничен център в Близкия Изток, но във връзка с това не е възможно да кажем нещо по-конкретно поради недостатъчния материал.

За един от грузинските фрескови надписи от Костницата на Бачковския манастир

Грузинската епиграфика на Бачковския (бившия Петрицонски) манастир напоследък бе попълнена с още един интересен фресков надпис от XIV в., открит и през 1975 г. публикуван от Е. Бакалова и Р. Сирадзе.⁶ Така досега с Бачковския манастир са свързани 4 старогрузински надписа, изпълнени с главни букви (писмо асомтаврули или мргловани): 1) Ктиторският надпис на братята Афанасий и Окропир Егнатисъвили върху сребърната обковка на иконата на Богородица; 2) Надписът на кръста върху купола на главния храм на манастира; 3) Поясният надпис на стенописното изображение на св. Георги Кашуетски на северната стена на притвора на Костницата и 4) Фрагментарният фресков надпис около изображението на св. Йоан Богослов на северната

стена на притвора на Костницата. Първият надпис се датира в 1311 г.⁷ Останалите по палеографски белези се датират в XIV в. — двата последни не по-рано от 1344 г., вероятно между 1344 и 1363 г., тъй като стенописът на притвора на църквата-костница, над който са нанесени надписите, е свързан с управлението на цар Иван Александър.⁸ Всички тези надписи и сега се намират на място с изключение на третия. Този надпис, който Д. Ласков открил и прекопирал в 1896 г. и публикувал в 1915 г.,⁹ според съобщението му не съществува от 1912 г.¹⁰ Д. Ласков завършва съобщението си за този надпис с твърде оптимистични думи: „Аз допускам дори, че ако по-внимателно се проучи църквата-гробница, в нея може би ще се открият и други остатъци от фрески с грузински надписи от XI век.“¹¹

И действително думите на Д. Ласков се оказаха пророчески — в църквата-костница на Бачковския манастир, както беше казано по-горе, Е. Бакалова и Р. Сирадзе откриха още един грузински надпис наистина не от XI, но от XIV в.

Надписът, направен с бяла боя (темпера) върху тъмносин (зеленикав) фон, се намира на северната стена на притвора на църквата-костница. Тук в нишата на източната полуарка се е запазило стенописно изображение на Йоан Богослов, обърнат наляво в молитвена поза към десницата на Вседържителя, чието изображение е поместено в десния ъгъл на полуарката.¹² Изображението на Йоан е запазено само до пояса, тъй като долната част на стенописа заедно с мазилката днес е изронена и безвъзвратно загубена.

Част от грузинския надпис се е запазила пред изображението на Йоан Богослов покрай разрушената мазилка на нивото на горния ъгъл на кодекса, който държи Йоан. Долните части на първите шест букви са отрязани така, че ръбът на разрушената мазилка преминава по надписа леко наклонено — началните букви са отрязани повече от следващите, а четирите последни букви са запазени почти изцяло.¹³ Така че налице са десет букви от надписа, които четем така (обр. 9):

so ie m̄xrblo [. . .], след разкриването на титлите: s̄(mida)o i(ovan)e m(a)x(a)g(e)b(e)lo, [š(eicqal)e. . .], а в превод: „Свети Йоане Евангелисте, [помилуй. . .]“¹⁴.

В публикацията на Е. Бакалова и Р. Сирадзе вероятно под влияние на пояснителния

● Обр. 6. Надпис № 4 на преградата между нишата. Fig. 6. Inscription No. 4 sur la cloison entre les niches

гръцки надпис на изображението на Йоан Богослов, в който четем 'Ο ἅγιος Ἰωάννης || θεολόγος, т.е. „Свети Йоан Богослов“, грузинският надпис се чете: smida ioane ymr̄lism̄tqveli, т.е. „Свети Йоан Богослов“. За съжаление такова неточно четене на текста на надписа дава възможност на авторите да предполагат, че надписът „в същност предава на грузински език името на изображението на фреската светец“¹⁵. А малко по-долу още по-определено е казано, че „Новооткритият грузински надпис повтаря (т.е. превежда) на грузински език гръцкия надпис, съпровождащ изображението на Йоан Богослов“¹⁶.

В същност запазилите се думи от грузинския надпис са само част от по-пространен текст (неговият първи ред), който е бил разположен пред изображението на Йоан и който сега е окончателно и безвъзвратно загубен. Не става дума, че в четенето, предложено от Е. Бакалова и Р. Сирадзе, Йоан

7

● Обр. 7. Графични рисунки вляво от нишите.
Fig. 7. Dessins graphiques à gauche des niches

● Обр. 8. Графични рисунки вдясно от нишите.
Fig. 8. Dessins graphiques à droite des niches

е наречен Богослов (*ymrtismetqveli*) вместо Евангелист (*maxarebeli*), което, както е известно, е едно и също, а че в надписа думите не са в именителен падеж, а в звателен (като обръщение) и че текстът на надписа е начало на нечие обръщение към изображения тук светец Евангелист Йоан. Така че това не е пояснителен надпис на фреската и превод на намиращия се там пояснителен гръцки надпис, а начало на текст, който е съдържал някакво историческо сведение, най-малкото — името на някое лице, може би ктитор или дарител, свързано със стенописа. Ние сме лишени от възможността да съдим за това, което е било посочено в надписа пред изображението на Евангелист Йоан, но че надписът е имал историческо съдържание, може би ктиторски или дарителски текст, или най-малкото е споменавал името на някое лице, а не е просто пояснителен надпис

8

на изображения тук светец, това не подлежи на съмнение.

Напоследък Е. Бакалова, която специално се занимава със стенописите на църквата-костница в Бачковския манастир, публикува основни изследвания по този въпрос.¹⁷ Тези изследвания обобщават резултатите от многогодишното проучване на стенописа на Бачковската костница от различни изследователи и въз основа на тях можем да заключим, че в Костницата има два пласта стенописи — на самата църква (XII в.) — от втората четвърт на XII в., и на притвора — от XIV в. (управлението на цар Иван Александър, 1344—1363 г.). След публикуването на гръцкия надпис на художника Йоан Иверопулос (т.е. Грузинец) от Бачковската костница от Ив. Гошев¹⁸ стана очевидно, че стенописата от XII в. е била изпълнена под ръководството на художник-грузинец, който, както се предполага, е бил и главен художник на цялата стенопис.¹⁹ Двата грузински надписа, съпровождащи стенописа в притвора от XIV в. — единият пояснителният²⁰ и вто-

прият, намиращият се оксоло изображението на Евангелист Йоан, дават основание да се предполага, че грузинци са свързани по някакъв начин и със стенописата от XIV в.

Грузински приписки на два гръцки ръкописа от Бачковския манастир

От забележителната и богата сбирка от грузински ръкописни книги, дарена от Григорий Бакуриани на основания от него Бачковски манастир, до наши дни не е достигнало нищо.²¹ Във всеки случай засега не е известно да съществува поне един ръкопис от тази сбирка в което и да било хранилище на стари ръкописи.

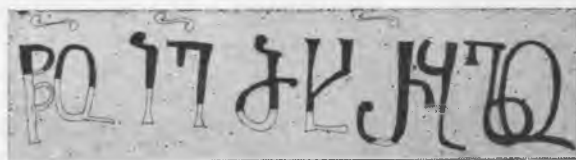
Известно е, че в Бачковския манастир са преписвани книги. Един такъв ръкопис днес се пази в Института за ръкописи „К. С. Кекелидзе“ при Академията на науките на Грузинската ССР.²²

От бачковската сбирка грузински ръкописи от по-късно време (т.е. след Григорий Бакуриани) до нас са достигнали само два. И двата са копия на грузинската редакция на Бакуриановия типик. Единият (от края на XIII—XIV в.) се пази на о. Хиос в Кораисовата библиотека, а другият (от края на XVIII—XIX в.) се намира в Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София. И двата са добре известни и проучени в специалната научна литература. Текстовете им са издадени на грузински, руски и латински език.

Известно е, че Григорий Бакуриани е дарил на Бачковския манастир както грузински, така и гръцки ръкописи.²⁴ Днес част от гръцките ръкописи се съхранява в Библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив, в Народна библиотека „Кирил и Методий“ и в Църковния историко-археологически музей при Св. Синод в София.²⁵ Голямата част от тях са от късно време, но няколко ръкописа от XI в. несъмнено могат да се отнесат към първоначалната сбирка и да се свържат с името на Григорий Бакуриани.²⁶

В търсенето на грузински следи (бележки, приписки и др.) ние прегледахме всички гръцки ръкописи, свързани с Бачковския манастир, съхранявани на посочените места.²⁷ Грузински бележки открихме само на два ръкописа от сбирката на Св. Синод — № 812 и № 814.

Ръкопис № 814 съдържа 274 л., написан е на бомбицинова хартия, писмо — мину-

9

● Обр. 9. Препис от частта от старогрузински надпис (XIV в.) пред изображението на Йоан Богослов в притвора на Костницата на Бачковския манастир. Fig. 9. Copie de la partie d'une inscription paléogéorgienne (XIVes.) devant la représentation de Jean le Théologien dans le narthex de l'Eglise-ossuaire du Monastère de Bačkovo

скулно, размер: 0,265/0,175 м, размер на текста: 0,195/0,13 м, представлява стихирап, текстът е с невми, т.е. съпроводен е от нотни знаци.²⁸ По мнението на проф. Хр. Кодов ръкописът по палеографски белези се отнася към XIV в.

Грузинската приписка, направена с т. нар гражданско писмо мхедрули, е разположена в долния край на л. 2 г и има размери 0,09/0,025 м. Височина на буквите: 0,005—0,01—0,015 м. Написана е с черно мастило. Състои се от две думи, разделени с двоеточие. Такова двоеточие има и в края на приписката. Мастилото на места малко е избледняло. Първата буква частично е изтрита поради протриване на края на листа. По палеографски белези приписката се датира в XIV—XV в. Текстът се чете така (обр. 10):

[m]unastrisa stikaruni, т.е. „Манастирски стихирап“.

Приписката от библиографско естество на ръкопис № 814 явно е направена от библиотекаря на манастира и посочва, че ръкописът е манастирски стихирап.

Ръкопис № 812 съдържа 255 л., написан е на пергамент, писмо — минускули, размер: 0,235/0,175 м, размер на текста: 0,175/0,135 м, л. 1—105 са преписани от един, а л. 106—255 — от друг преписвач, текст — стихирап с невми от предкукузелова система, но не по-рано от XII в. (Хр. Кодов). По палеографски белези се датира в началото на XIII в. (Хр. Кодов).

На л. 158 г в долния край са разположени две грузински приписки: първата — с гражданско писмо мхедрули, втората — с църковно минускулно—нусхури. Първата е с размери 0,075/0,01 м, а втората — 0,04/0,007 м. Приписките са направени в един ред с черно мастило, явно от едно и също лице. По палеографски белези се датират в XVII—XVIII в. Последните думи на приписките,

където са били посочени имена, са изтрити нарочно (обр. 11).

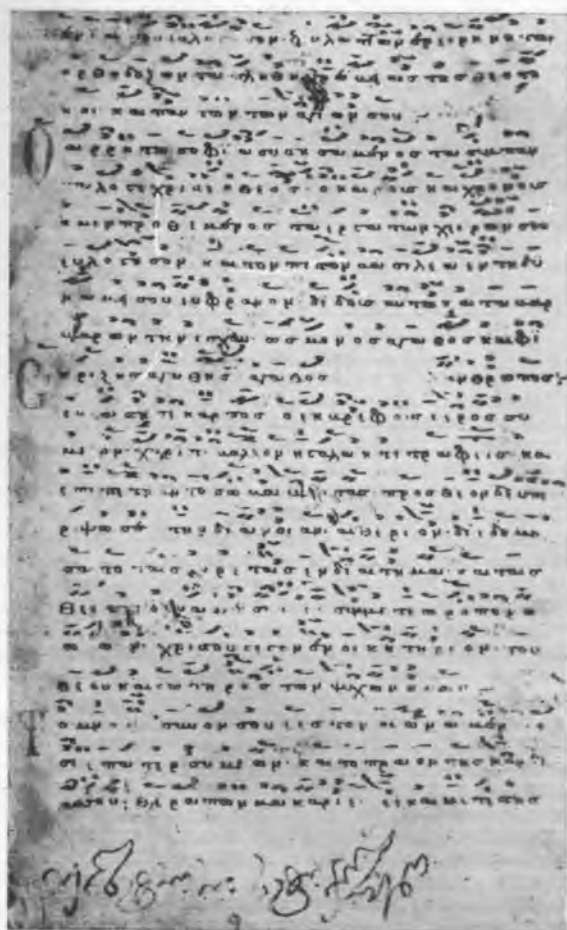
Текстът на първата приписка е: *ese : çipni : çemi : aga : sarmt[. . .]*, т.е. „Тази книга е моя [. . .]“.

Текстът на втората приписка е: *yo se ev[. . .]*, т.е. „Боже, помилуй Ев[. . .]“.

Тези приписки не съдържат особено важни сведения, но са ценни с това, че дават данни за пребиваването на грузинци в

● Обр. 10. Грузинска приписка (XIV—XV в.) в долния край на с. 2 г на гръцки ръкопис № 814 (XIV в.) от Църковния историко-археологически музей, София. Fig. 10. Apostille géorgienne (XIVe—XVe s.) au bas de la p. 2r du manuscrit grec No. 814 (XIVe s.) du Musée historique-archéologique ecclésiastique, Sofia

● Обр. 11. Две грузински приписки (XVII—XVIII в.) на с. 158 г (в долния край) на гръцки ръкопис № 812 (началото на XIII в.) от Църковния историко-археологически музей, София. Fig. 11. Deux apostilles géorgiennes (XVIIe—XVIIIe s.) à la p. 158r (en bas) du manuscrit grec No. 812 (début du XIIIe s.) du Musée historique-archéologique ecclésiastique, Sofia

Бачковския манастир на границата между XVII и XVIII в., което досега беше неизвестно.

По такъв начин, като съпоставим по векове всички тези оскъдни данни, с които разполагаме днес за пребиваване на грузинци в Бачковския манастир, се получава следната картина:

XI в. — Основаване на манастира в 1083 г. от Григорий Бакуриани;

XII в. — Изписване на църквата-костница на манастира под ръководството и при участието на художника Йоан Иверопулос (Грузинец);

XIII в. — Изготвяне на копие на грузинската редакция на типика;

XIV в. — Изработване на обковката на съборната икона на Богородица в 1311 г. по поръчка и със средствата на братята Егнатисшвили;

- XV в. — Грузинска приписка на гръцки ръкопис № 814;
 — По поръчка на Махаребели Окромайсдзе двама грузинци-преписвачи — Григол и Григор — преписват в скриптория на манастира обширен ръкопис „Празнични четения“;
 XVII в. — Две грузински приписки на гръцки ръкопис № 812;
 XVIII в. — Пристигане (вероятно на поклонение) в манастира на ахалцихския свещеник Йован Маркозашвили и приписка,

направена от него през 1702 г.²⁰

От приведените факти правим заключение, че грузинци в Бачковския манастир са пребивавали от XI до XVIII в. почти непрекъснато. От края на XIV в. манастирът е завладян от гръцки монаси. От това време той вече не е грузинска обител и следите от присъствие на грузинци там имат спорадичен характер. Независимо от това Бачковският манастир в течение на столетия като важен културно-просветен център през средновековието е изиграл голяма роля в историята на културата както на грузинския, така и на българския народ.

¹ За тази находка в местния печат бяха поместени предварителни съобщения: 1) Н. П а н а й о т о в. Уникални скални надписи. — Народно дело, 23 апр. 1977; 2) Н. П а н а й о т о в. Скалните надписи от „Северната пещера“. — Провадийски глас, 4 юли 1977; 3) А. М а р г о с. За „загадъчния“ надпис при град Провадия. — Народно дело, 14 юли 1977. Трябва да се отбележи, че за съществуването на някакви надписи в провадийските пещери споменава още: Н. Г а н е в. Провадия в своето минало и настояще. С., 1929, с. 122. За провадийските пещери, но без указания за надписи в тях е писал К. Иречек, пътуващ из тези места през 1883—84 г. (К. И р е ч е к. Пътувания по България. С., 1974, с. 920).

Предварителна публикация на непълни текстове на тези надписи и без указание за местонахождението им — по частични снимки, изпратени от Н. Панайотов, беше направена и в Грузия, вж.: А. Ш а н и д з е. Новотържени надписи в България. — Мащине (Вестник), серия езика и литература, 3, 1978, с. 93—94.

² Пещерите се намират на височина 16 м от нивото на пътя. Изкачването до тях е възможно само с алпинистки съоръжения. Голяма помощ ми оказаха членовете на „Клуб 1300“ Светослав Тодоров, Николай Бакърджиев, Севкан Ахмедов (който и фотографира надписите) и Красен Панов, на които изказвам сърдечна благодарност. Особено много благодаря на Николай Панайотов от ГИМ, Провадия, който осигури всички необходими условия за работата ми с тези надписи.

³ Така например с писмото нусхури са предадени буквите а, і и с във всички случаи, когато се срещат в тези надписи. Известната ъгловатост на буквите и разпределението на начертанието им в четириъгълна мрежа вероятно са предизвикани от своеобразието на материала, върху който са врязани надписите. Но те са врязани дълбоко, така че всички букви се четат много точно и ясно.

⁴ Г. М е р ч у л. Житие св. Григория Хандзтийского. Введение. — В: Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. VII. СПб., 1911, с. 89, 46—49.

⁵ Вж. сб. Сванети. I. Тбилиси, 1977, обр. 22—25.

⁶ Е. Б а к а л о в а, Р. С и р а д з е. Новотържени старогрузински надпис в Бачковската костница. — МПК, 1975, 3, с. 7—10.

⁷ Публикация на текста на надписа и библиография за него вж.: А. Ш а н и д з е. Грузинският манастир в България и неговия типик. Грузинская редакция типика. — Паметници древнегрузинского

языка. 13. Тбилиси, 1971, с. 355—362 (на груз. и рус. ез.). Копие (с грешки) на този пространен надпис, снето от неизвестно лице на картон, се пази в София в Народна библиотека „Кирил и Методий“ (сигн. Georg. I). То е залепено на последната страница на единствения грузински ръкопис, съхраняван в тази библиотека. Самият ръкопис е по-късно копие (XVIII в.) на грузинския типик на Бачковския манастир. Снимка на част от копието на надписа, български превод на целия текст и описание на посочения ръкопис вж.: Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи в Народна библиотека „Кирил и Методий“. Състави Маньо Стоянов. С., 1973, с. 188, обр. № 24.

⁸ Е. Б а к а л о в а, Р. С и р а д з е. Цит. съч., с. 8, 10; Е. Б а к а л о в а. Бачковската костница. С., 1977, с. 158, 170, 175. Третия надпис А. Ш а н и д з е датира в XIII—XIV в. (А. Ш а н и д з е. Цит. съч., с. 365).

⁹ Д. Л а с к о в. Грузински надпис от Бачковския манастир. — ИАД, IV, 1915, с. 268—270.

¹⁰ Последната публикация на надписа с подробна библиография вж. у: А. Ш а н и д з е. Цит. съч., с. 364—368.

¹¹ Д. Л а с к о в. Цит. съч., с. 270.

¹² Цветна снимка на изображението вж. у: Е. Б а к а л о в а. Цит. съч., с. 171, обр. 134.

¹³ Контурите на надписа могат да се различат на снимката, публикувана от: Е. Б а к а л о в а. Цит. съч., обр. 134. Бялата боя, с която е нанесен надписът, сега е много избледняла и той може да се забележи само при внимателно отглеждане на мястото. Запазилата се част от надписа заема пространство 0,32/0,07 м; височина на буквите 0,06 м. В края на реда явно е имало още 2—3 букви (мястото до края на арката е достатъчно за това, а тук са едва забележими и незначителни останките от някакви букви, написани с бяла боя и несъмнено представляващи част от предишния текст), но на това място мазилката е изрязана с някакво острие и поради това сега е невъзможно да се различат тези букви.

¹⁴ Или: „Свети Йоане Евангелисте. [Бъди застъпник...]“. Повърхността на стенописа и мястото, където се намира грузинският надпис, са изпъстрени с многобройни графити, написани в по-голямата си част на кирилица, а два или три — с арменски букви. Във връзка с това трябва да отбележим, че с арменски графити от XVII—XIX в., дело на дошлите преселници, са изпъстрени почти всички фрески на Лърквата-костница на Бачковския манастир. Особено много са те на фреските на ап-

сидата и на притвора — на височина, докдето е достигала само протегната човешка ръка. Те развалят впечатлението от живописата. Шест арменски графити от Църквата-гробница на Бачковския манастир заедно с подобни графити от други български църкви са издадени от: А. М а р г о с. Арменски надписи в български средновековни църкви. — МПНК, 1968, 2, с. 9—12.

¹⁵ Е. Бакалова, Р. Сирадзе. Цит. съч., с. 7. Това се повтаря и в: Е. Бакалова. Цит. съч., с. 170.

¹⁶ Е. Бакалова, Р. Сирадзе. Цит. съч., с. 8.

¹⁷ Е. Бакалова. Стенная роспись в церковно-гробнице Бачковского монастыря. С., 1967; Фрески церкви-костницы Бачковского монастыря и византийская живопись XII века. — В сб.: Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. М., 1973, с. 216—234; Бачковската костница, с. 9—13.

¹⁸ И в. Гошев. Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. — ГСУ БФ, VIII, 1930—1931, с. 341—390. Нова публикация на надписа вж. у: Е. Бакалова. Бачковската костница, с. 128, обр. 103, 104, с. 133.

¹⁹ Е. Бакалова. Цит. съч., с. 133, 218 и др.

²⁰ Вж. тук бел. 9 и 10.

²¹ Дарените от Григорий Бакуриани ръкописи са изброени от него в отделна, специална глава (34) на Типика: А. Шанидзе. Цит. съч., с. 119—120, 321—322.

²² Сигн.: Н-1760, вж.: Описание грузинских рукописей Государственного музея Грузии. Коллекция Н. IV. Составила и подготовила к печати Е. П. Метрели. Тбилиси, 1950, с. 189—195 (на груз. ез.). Ръкописът е от XV в., състои се от 365 л., написан е на хартия и съдържа „Празнични четения“ (у Е. Бакалова ръкописът е наречен сборник от проповеди — хомилий: Е. Бакалова. Цит. съч., с. 170); преписан е от двама писари, и двамата се наричали Григол; ръкописът е поръчан от някой си Махаребели Окрокмайдзе. На полето е посочено, че „тези свети празнични четения били написани в Петрицон, в манастира „Св. Богородица“ . . .“ (225 г.). Вече в XVI или в XVII в. той попаднал в Сванетия (планинския район на Западна Грузия), както се вижда от една бележка

от това време на л. 72 v—74 г. Може би навремето от Петрицон в Грузия го е донесъл сам Махаребели Окрокмайдзе, тъй като в приписката се казва, че ръкописът „е написан . . . със средствата на Махаребели Окрокмайдзе да го носи със себе си, колкото (той си) желае. . .“ През 1870 г. ръкописът се е намирал в с. Ушгули (Горна Сванетия), както се вижда от двете бележки на л. 220 v и 294 v.

²³ Подробно за откриването и изучаването на тези ръкописи вж.: А. Шанидзе. Цит. съч., с. 40—57, 247—255.

²⁴ Напр. Григорий Бакуриани, изброявайки в Типика дарените от него на манастира ръкописи, посочва: „Евангелие гръцко, едно, украсено със злато и емайл, по което има твърде скъпи камъни“ (А. Шанидзе. Цит. съч., с. 321 (№ 21)).

²⁵ Най-обширна е колекцията на музея при Св. Синод — 102 бр. (№ 803—905).

²⁶ Преди всичко това се отнася за ръкописите от синодалната сбирка: № 803 — Хомилия на Василий Велики, № 814 — Поучения на църковните отци, № 804, 807, 806 — Синаксарий и др. Доколкото ни е известно, печатно (или ръкописно) описание на гръцките ръкописи в Църковния историко-археологически музей при Св. Синод не съществува. При запознаването с тези ръкописи ние се ползвахме от каталога и се ръководехме от любезните консултации на проф. Хр. Кодов от Софийската духовна академия, за което му изказваме дълбока благодарност.

²⁷ Частично такава работа извършиха през 1968 г. членовете на грузинската научна експедиция в България проф. С. Г. Каухчишвили и А. В. Урушадзе (вж.: А. В. Урушадзе. Очаг грузинской культуры в Болгарии. Тбилиси, 1969, с. 70—71), но за съжаление безрезультатно. Поради това, че времето им бе ограничено, те разгледали само част от ръкописите. В посочената книга на А. В. Урушадзе даже са изброени номерата на ръкописите, които би следвало в това отношение да се проучат най-напред, но в тях нямаше грузински приписки.

²⁸ Тези нотни знаци по мнението на проф. Хр. Кодов са от предкукузеловата система, но не порано от XII в.

²⁹ А. Шанидзе. Цит. съч., с. 48.

Nouvelles données sur l'histoire des relations géorgiennes-bulgares

V. I. SILOGAVA

(Résumé)

Les relations géorgiennes-bulgares ont une histoire séculaire. Il suffit de mentionner que bientôt seront révolus 900 ans depuis qu'en 1083 le chef militaire, Géorgien d'origine, Grégoire Pacouriani a fondé sur le territoire de la Bulgarie non loin de Philippopolis au lieu dit Petricon (actuellement village de Bačkovo) un monastère, devenu un centre culturel à l'étranger de la Géorgie médiévale, et plus tard de la Bulgarie aussi. En outre, en dépit des incursions dévastatrices des envahisseurs étrangers, sur le territoire de la Bulgarie actuelle sont conser-

vées différentes sources sur l'activité culturelle et le séjour de Géorgiens dans le pays.

L'auteur a recueilli tous les monuments écrits paléogéorgiens connus jusqu'à présent ou bien les renseignements sur ces monuments provenant de Bulgarie.

Dans la première partie de l'article sont publiées des inscriptions rupestres paléogéorgiennes du XIVe s., découvertes par les archéologues bulgares au cours de 1977 dans une grotte des alentours de Provadija, département de Varna.

Dans la deuxième partie l'auteur donne une nouvelle interprétation de l'inscription géorgienne de fresque du XIVe s. connue bien avant de l'Eglise ossuaire du Monastère de Bačkovo. Il propose une nouvelle lecture du texte et une nouvelle interprétation.

Dans la troisième partie sont publiées pour la première fois des apostilles géorgiennes inconnues (des XIVe et XVIIe s.) sur les marges des manuscrits grecs ayant appartenus au Monastère de Bačkovo, aujourd'hui conservés au Musée historique-archéolo-

gique ecclésiastique près le Saint Synode du Patriarcat bulgare (No. 812 et 814).

En conclusion, en confrontant tous les faits connus jusqu'à présent, l'auteur parvient à suivre le séjour de Géorgiens en Bulgarie du XIe au XVIIIe s.

Les matériaux produits dans l'article ont été étudiés sur place par l'auteur pendant son service commandé en République populaire de Bulgarie en 1978. Son étude est consacrée au 1300e anniversaire de l'Etat bulgare.

Късноантична мозайка от Филипопол

ВАЛЕНТИНА ТАНКОВА

През 1976—1977 г. бяха проведени спасителни разкопки на обект „Археологически музей“ в Пловдив. На разкопаната площ бяха разкрити улица (декуманус), строежите около двете ѝ страни и част от трасето на т. нар. късноантична крепостна стена, датирана в V—VI в.¹ От застройката, разполо-

жена южно от улицата, бяха проучени напълно три помещения. Обстоятелството, че

● Обр. 1. Многоцветна мозайка (края на IV — началото на V в.) от помещение, разкопано при строителен обект „Археологически музей“ в Пловдив, поглед от юг. Fig. 1. Mosaïque multicolore (fin du IVe — début du Ve s.) d'une pièce, fouillée au cours des travaux de construction du „Musée archéologique“ à Plovdiv, vue du Sud

останалата част остава в неразкопаната площ, не позволява да се установят точният план и предназначението на сградата.² В южната част на едно от разкритите помещения попаднахме на 45 кв. м подова мозайка. В процеса на работа бе изяснено, че тя представлява напълно оформено пано и заема по-голямата част от помещението (обр. 1). При разкопките не бе установено какъв е бил подът на останалата (северната) част на помещението. Възможно е и той да е бил мозаичен, но оформен с друго пано. Запазената мозайка на места е разрушена. В нея проникват фрагменти от сиенитни колони, намерихме *in situ* долна част от малък питос. Насипът, обличащ непосредствено мозайката, бе пълен с въглени, а и самата мозайка носи следи

● Обр. 2. Част от черно-бялата рамка на мозайката с бръшлянов и меандров орнамент. Fig. 2. Partie de l'encadrement noir-blanc de la mosaïque à ornement de lierre et de méandres

● Обр. 3. Меандровият орнамент от рамката. Fig. 3. L'ornement de méandres de l'encadrement

2

3

от горене. Най-разрушена се оказа централната част — емблемата, която е силно пропукана, хлътнала и повече от половината напълно унищожена.

Мозайчният под е дебел 0,11—0,12 м и е положен направо върху земята — един начин, широко използван в античността у нас и на други места, макар и не много ефикасен.³ Мозайката има подложка от дребен ломен камък, споен с хорсанов разтвор с червен цвят. Отгоре следва тънък хорсанов пласт, също с червен цвят, върху който са наредени мозайчните кубчета. В композиционно отношение мозайката се състои от вписани правоъгълници, запълнени с различна украса, и многоцветна емблема в центъра. Оформлението на мозайката започва

● Обр. 4. Част от мозайчното поле, запълнено с разноцветни геометрични фигури. Fig. 4. Partie du champ de mosaïque rempli de figures géométriques multicolores

● Обр. 5. Част от мозайчното поле с мотива „засичащи се окръжности“. Fig. 5. Partie du champ de mosaïque au motif „cercles se croisant“

с пояс от растителен орнамент (бръшлянови клонки с листа), обикалящ от всички страни така, че образува бордюру на мозайчното поле (обр. 2). Поясът следва посоките на стените на помещението. Ширината му не е равна за всички части. Дългите страни (западната и източната) са широки 0,55 м, северната, която пресича помещението по ширина — 0,45 м, а южната е силно разрушена и не може да се измери. За изпълнението на този пояс са употребени кубчета в два цвята — черни гнайсови за фон (с размери 0,015/0,01 м) и бели мраморни (с размери 0,02/0,02 м и 0,10/0,01 м) за бръшляновите клонки и листа. Поясът е запазен най-добре в западната и северната част. Това дава възможност да се установи известна разлика в изпълнението на орнамента. В западната страна той е по-сгъстен, листата са по-малки, докато в северната вълнообразната дъга на клонките е по-свободна, по-голяма, а листата — по-едри.⁴ След този пояс има бяла ивица от пет реда мраморни кубчета, широка

4

5

0,09—0,1 м. Ивицата отделя растителния мотив от следващата украса, вече геометрична. Тя съдържа меандров орнамент, образуващ пояс, широк 0,49 м. Меандърът е изработен също от двата цвята — бял и черен. Но тук на бяла основа изпъква черната меандрова линия от три реда гнайсови кубчета (обр. 3). Целият меандров пояс е поставен в черна рамка (шир. 0,08 м) от пет реда гнайсови кубчета.⁵ Вътрешната черна линия от тази рамка е едновременно рамка и на същинското мозаично поле. То е запълнено от геометрична украса от ромбове, четириъгъл-

● Обр. 6. Част от многоцветната рамка на емблемата с орнамент плетеница. Fig. 6. Partie de l'encadrement multicolore de l'emblème à ornement de nattes

● Обр. 7. Запазената част от многоцветната композиция, изобразена на емблемата, поглед от запад. Fig. 7. La partie conservée de la composition multicolore figurant sur l'emblème, vue de l'Ouest

6

7

ниции, равнострани и равнобедрени триъгълници. Геометричните фигури са разположени върху черен фон от гнайсови кубчета с размери 0,01/0,015 м. Ромбовете и четириъгълниците са оформени от два реда бели кубчета и центърът им е подчертан също с бели кубчета. Триъгълниците са очертани от един ред бели кубчета и са запълнени от кубчетата от печена глина в червен и жълт цвят: с червени — равнобедрените триъгълници, разположени около по-малките четириъгълници, а с жълти — равностраниите триъгълници около големите четириъгълници (обр. 4). Само в източния край на геометричния орнамент на мозайката един ред равнобедрени триъгълници са също бели, но очертани с мраморните кубчета върху черен фон. Тази страна на мозаичното поле съдържа и ивица от бели и черни триъгълници, широка 0,13 м, разположени така, че към вътрешната страна са обърнати основите на белите и върховете на черните.⁶

Фигурите, запълващи мозаичното поле, са подредени в сложна система от засичащи се окръжности. В центровете на окръжностите са разположени четириъгълници, около които са подредени равностраниите триъгълници, ромбовете и равнобедрените триъгълници. Така се получават сложни многолъчни звезди⁷ — основният орнамент в украсата. Части от такива звезди има и в тесните ивици на полето. Мотивът „засичащи се окръжности“, съставен от геометрични фигури, е много популярен през цялата римска епоха. За неговото композиране се използват всички възможности, които дават геометричните фигури. Едни от най-ранните примери на така получени окръжности срещаме в мозайките от Помпей.⁸ Тук ромбовете, триъгълниците и квадрати, очертани от бели кубчета в един ред, образуват мрежа от засичащи се окръжности. Фигурите са разположени така, че имат общи страни. От шестоъгълници, правоъгълници и триъгълници, също с общи страни, се получават засичащи се окръжности в мозайки от Тунис⁹ и Залцбург¹⁰. Подобен мотив има и в мозайката от с. Филиповци, Софийски окръг, при която окръжностите се получават от разположени около шестоъгълник правоъгълници, квадрати и триъгълници.¹¹ Но най-точен паралел със засичащи се окръжности, съставени от геометрични фигури, представлява мозайката от помещение № 9 на римската баня под сегашното кино „Балкан“ в Пловдив.¹² Тук са използвани ромбовете, квадрати и

триъгълници с различни размери. Фигурите също имат общи страни, но са запълнени изцяло с бели и черни кубчета и по този начин орнаментът вече не се възприема като мрежа. Новооткритата мозайка от Пловдив се отличава от посочените по-ранни мозайки, макар че нейният основен орнамент също се състои от засичащи се окръжности. Тук геометричните фигури нямат общи страни — всяка е представена самостоятелно върху черния фон (обр. 5), но разстоянието между тях е еднакво (0,03 м). Именно тази черна ивица обединява геометричните фигури в засичащи се окръжности, образуващи сложния декоративен мотив „звезда“. Чрез този начин на подреждане на елементите и умелото съчетаване на четирите цвята е постигнат ефектът на красив мозаичен килим.

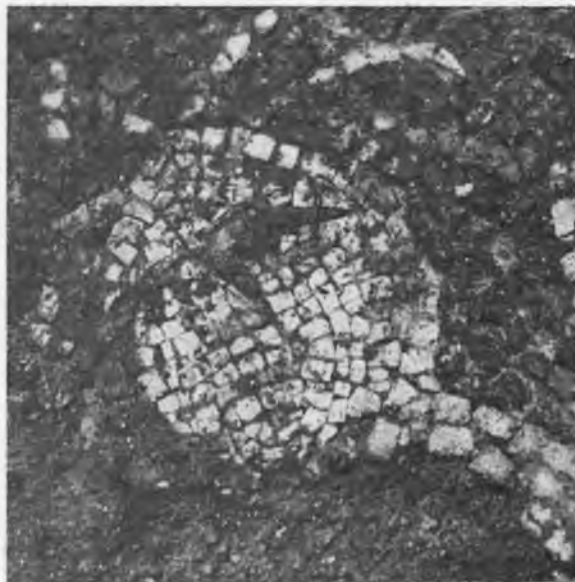
Централно място в мозайката заема полихромната фигурална емблема. Тя е ориентирана по дългата ос на помещението (север — юг), като основа е западната ѝ страна. По форма представлява правоъгълно поле, оградено с рамка, и има размери 2,37/1,55 м. Рамката (шир. 0,23 м) е съставена от цветна плетеница, затворена от две бели ивици от мраморни кубчета в три реда. Плетеницата е образувана от осем шнура, като контурните са от черни гнайсови кубчета, а вътрешните са различни по цвят — от червени, жълти, бели и смалтови резедави кубчета (обр. 6). Плетеницата по устройство и цветове не се отличава от познатите ни от други антични мозайки.¹³ Като орнамент се среща до VI в. и винаги служи за рамкиране на централното пано — емблемата — или на отделни малки полета. Образувана е по един и същ начин и освен че ограничава отделните полета, насочва вниманието към тях. Така действа и плетеницата в разглежданата мозайка.

Емблемата е заета от сцена, от която е запазена само дясната половина. От запазената част (обр. 7) личи, че е изобразена морска картина. Представено е морето с неговата жива природа — водорасли, корали, различни по вид и големина риби, между които змиорка и щука. Ясно се различава задната половина на делфин, яхнат от Ерос. Запазени са главата, крилото и единият му крак. Лицето е кръгло, косата, сресана нагоре, пада на леки вълни (обр. 8). От очите са очертани само зениците с по едно кубче и горният клепач. Въпреки че лицето е изписано опростено, придаден му е замислен, спокоен израз. Фигурата на Ероса е израбо-

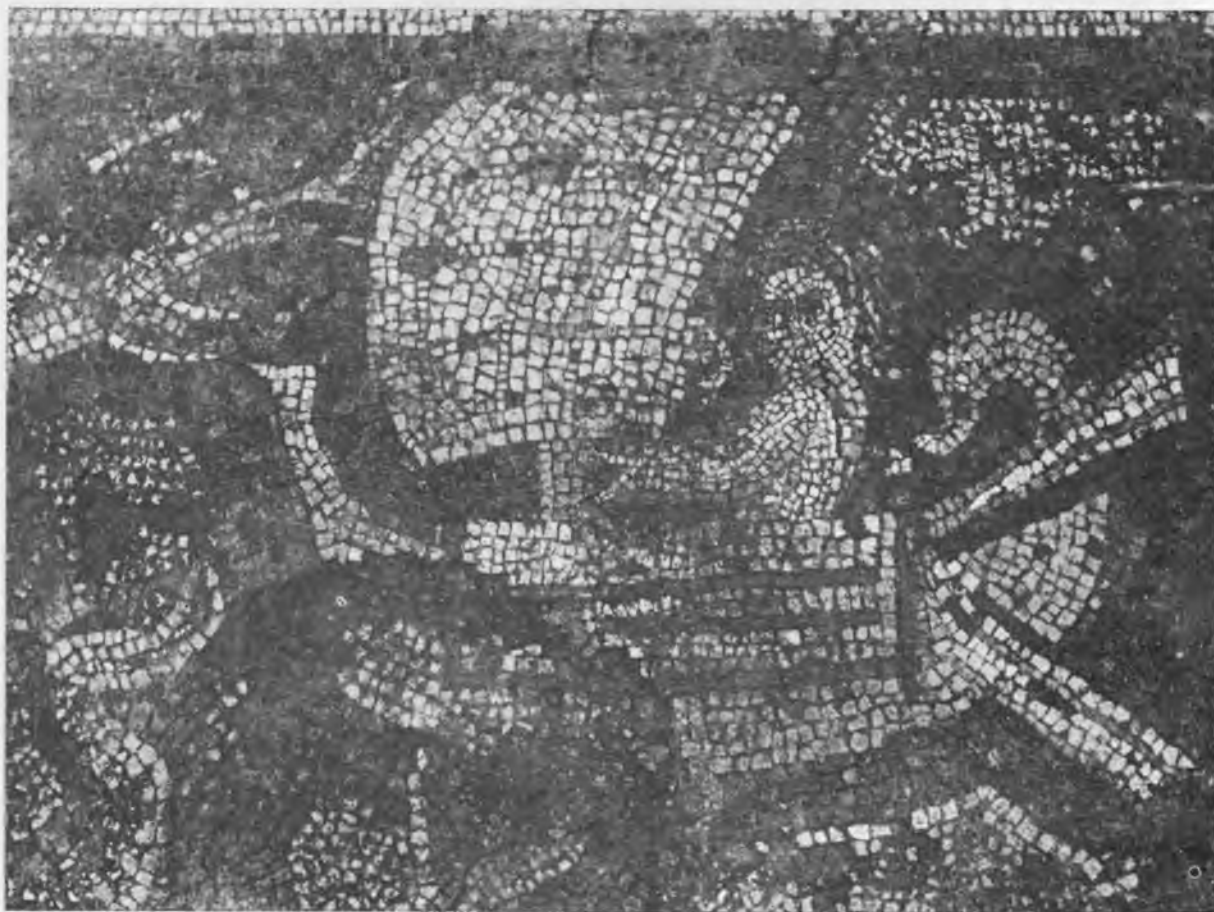
тена от кубчета в различни цветове — тъмно-лилав за косата и очите, черен и тъмносив за крилото. Тялото и лицето са от кубчета от печена глина със светлокафяв цвят, които на лицето са по-малки (0,004/0,004 м и 0,004/0,003 м). За изобразяването на рибите също са използвани няколко цвята — виненочервен и черен за хрилете и гърба, сиво-бял и светлокафяв за корема и перките. Очите са кръгли. С виненочервени кубчета е изработен коралът, а със светлозелени и резедави — водораслите. Явно, че тук наблюдаваме стремеж към предаване на естествените цветове. Тъмносини смалтови кубчета — основен фон

● Обр. 8. Детайл от многоцветната сцена в емблемата — главата на Ерос. Fig. 8. Détail de la scène multicolore dans l'emblème — la tête d'Eros

● Обр. 9. Детайл от многоцветната сцена в емблемата — корабът с мъжката фигура. Fig. 9. Détail de la scène multicolore dans l'emblème — le bateau avec la figure d'homme

8

9

на полето на емблемата — предават синия цвят на морето. На места са представени тъмнозелени и светлозелени вълнообразни ивици и малки зелени триъгълничета с извити навътре страни. Без съмнение те изобразяват леки вълни и допринасят за по-реалистичното представяне на морската повърхност. На морската картина е представен и малък кораб. Той има издължена форма, извита задна част и високо издигната предна. Има едно платно и кормило. Платното е правоъгълно, сиво-бяло с очертани върху него от небесносини смалтови кубчета правоъгълници. В корабчето седи млад мъж с глава, обърната насреща, и поглед в посока на движението. Ръцете са протегнати напред в положение да управляват платното. В изработването на човешката фигура са използвани три цвята — бял за лицето и тялото, със светлокафяв са очертани ръката и рамото, а с тъмносинолава — косата, която е дълга и пада на леки вълни по гърба (обр. 9). Очите са широко отворени, очертани от един ред кубчета, също тъмносинови. Кубчетата за човешката фигура са с много малки размери — 0,003/0,003 м и 0,003/0,004 м. Няма съмнение, че представената сцена е свързана с морето. Прави впечатление, че рибите, делфинът и корабчето не се движат свободно, а в определена посока. Това личи от положението на рибите, от издутото платно на кораба, от погледите на Ероса и младежа. Запазената част от емблемата не дава възможност да се определи съдържанието на картината. По същата причина не може да се каже дали фигурите са подредени в хоризонтални редове, както в малоазийските мозайки,¹⁴ или следват една посока.

Морските сюжети се срещат много често в римските мозайки и са особено разнообразни в тези от източните провинции. Тук много често са представяни ероси като риболовци,¹⁵ риболов с мрежи,¹⁶ сцени от митологията, свързани с мореплаването.¹⁷ На споменатата вече мозайка под кино „Балкан“ е била представена морска сцена, от която са запазени морски кентавър, морски бик и опашките на два делфина.¹⁸ Явно е, че във Филипопол е съществувала традиция в представянето на морски сюжети при подовите мозайки независимо от предназначението на сградата. Може да се допусне, че мозаицистите добре са познавали образците в източните провинции. За това предположение ни дава основание сходството в сюжетите, композицията, техниката на изпълнение.¹⁹ Мозайката има осо-

бено грижлива изработка. Тя се изразява в точността на размерите на геометричните форми, в добре избраната последователност на мотивите, в интересния и красив орнамент, в уметелото съчетаване на цветовете. Макар да преобладава черният цвят, той не се възприема като предпочитан. Въмъкването на червено и жълто допринася за освежаването на колорита на цялата мозайка. При изпълнението на мозайката е приложена техниката *opus tessellatum*. Кубчетата са два формата — квадратни (страна 0,001 м) и правоъгълни (0,001/0,015 м). По-малки кубчета са употребени за бръшляновитевейки и при запълването на триъгълниците с червено и жълто (0,008/0,005 м и 0,008/0,008 м). Характерът на представената в емблемата сцена е наложил използването на много повече цветове — употребени са различни нюанси на синьото и зеленото, за рибите и водораслите е подбрана подходяща богата гама от естествени тонове. В цялата емблема цветовете са използвани така, че се получава жива и реалистична картина. За разлика от основното мозаично поле емблемата е изработена в *opus vermiculatum*. В този смисъл тя е най-трудната за изпълнение част в мозайката.

Новооткритата мозайка не може да се разглежда изолирано от сградата, към която принадлежи. Но досегашните резултати от разкопките не дават възможност да се изяснят планът и характерът ѝ. Прави впечатление, че тук не бяха открити предмети на бита. И все пак това не е факт, достатъчен, за да приемем сградата за обществена, още повече, че са известни примери на разрушени частни сгради без дребни находки.²⁰

От археологическите проучвания на обекта се вижда, че сградата е от четвъртия строителен период,²¹ в който мозайката се явява като второ подово ниво. Това преустройство в сградата е извършено в края на IV — началото на V в. Самата мозайка носи някои характерни белези, които също я отнасят към тази дата. На първо място това са използваните орнаменти, тяхното разположение и стилът на изпълнение. Бръшляновият и меандровият орнамент, които се срещат през цялата античност, в IV—V в. се използват най-често като самостоятелни пояси, обикалящи всички страни. През IV в. започва употребата и на смалтовите камъчета, които след това преминават в ранновизантийското изкуство. Намерените при разкопките монети на Анастасий, Юстин I и Юсти-

ниан посочват времето на пълното унищожаване на сградата — VI в. Това твърдение се подкрепя и от пресичащата останките късноантична крепостна стена, издигната най-рано през VI в.²² Въз основа на всичко

казано дотук може да се приеме, че мозайката е изработена в края на IV — началото на V в., а унищожена при преустройства на сградата (V в.), която пък е окончателно разрушена през VI в.

¹ Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 61.

² Л. Ботушарова. Археологически разкрития в Пловдив при югоизточното подножие на Трихълмието през 1976 г. — ИМЮБ, III, 1977, с. 97.

³ М. Мирчев. Подова мозайка от гр. Сталин. — ИВАД, VIII, 1951, с. 117; Подова мозайка от с. Р. Девня. — ИВАД, VIII, 1951, с. 119; Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 130.

⁴ Бръшлянови клонки с листа е най-често срещаният растителен орнамент. Той се включва като декоративен елемент в мозайки от сгради с различно предназначение. Обикновено с него започва украсата на мозайчното поле. Така е в мозайката от Девня, вж.: М. Мирчев. Цит. съч., с. 119—120, и в мозайката от старохристиянската базилика в Сандански, вж.: Т. Иванов. Цит. съч., с. 162. През IV—V в. този мотив е бил използван и във Филипопол. Фрагмент от подова мозайка с такава украса е открит в антична сграда, определена като баня и запазена в сутерена на училище „И. Груев“. Фрагментът се датира в V в.: Д. Цончев. Римска баня в източната част на Пловдив. — ГНМП, III, 1950, с. 143 и сл., табл. II.

⁵ Меандров орнамент със същите извивки на линията виждаме в: късноантичната мозайка от Монтана, вж.: Г. Александров. Антична мозайка от Монтана. — МПК, 1974, кн. 4, с. 5, обр. 1, мозайката от старохристиянската базилика в Сандански, вж.: Т. Иванов. Цит. съч., с. 139, обр. 30, с. 163.

⁶ Подобна рамка от триъгълници има и в мозайката от с. Филиповци, Софийски окръг, датирана в късната античност: М. Станчева. Новооткрита при с. Филиповци римска мозайка. — София, V, 1962, кн. 8, с. 24.

⁷ За появата и развитието на този мотив вж.: Enciclopedia dell'arte antica. Suppl. Roma, 1970, p. 506, fig. 505—512.

⁸ E. Presuhn. Pompeji — die neusten Ausgrabungen. Leipzig, 1882, abt. III; E. Pernice. Pavimente und figürliche Mosaiken. Berlin, 1938, p. 139, 140, pl. 45—3.

⁹ M. A. Alexander, M. Ennaifer. Corpus des Mosaïques de Tunisie. I, 1. Tunis, 1973, p. 43, No 46, pl. X.

¹⁰ N. Heger. Salzburg in römischer Zeit. — Jahresschrift, 1973, 19, p. 27, tab. 105.

¹¹ М. Станчева. Цит. съч., с. 24.

¹² Д. Цончев. Новооткрита римска баня в Пловдив. — ГПБМ, за 1937—1939, 1940, с. 149, обр. 27.

¹³ Б. Филлов. Софийската църква „Света София“. С., 1913, табл. XVI, XVIII; М. Мирчев. Цит. съч., с. 120, обр. 117; Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1954, с. 1 и сл., табл. I, VIII; Д. Николов. Нови данни за миналото на Стара Загора. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 60, обр. 40; Я. Младенова. Новооткрита мозайка от вилата при Ивайловград. — Изкуство, XVI, 1965, кн. 4, с. 21 и сл.

¹⁴ L. Fuscher. Inventair des mosaïques — Sousse. Tunis, 1960, pl. XXI, XLVI.

¹⁵ K. Parlasca. Die römischen Mosaiken in Deutschland. Berlin, 1959, p. 93, 94, taf. 93; J. W. Solomonson. La mosaïque aux chevaux de Carthage. La Haye, 1965, pl. X 3, XI 1, XXXVII 4; M. A. Alexander, M. Ennaifer. Op. cit., p. 47, No 51, pl. XXII.

¹⁶ L. Fuscher. Op. cit., pl. XLVI; M. A. Alexander, M. Ennaifer. Op. cit., p. 27, No 28, pl. IX, XXV.

¹⁷ А. П. Чубова, А. П. Иванова. Античная живопись. М., 1966, с. 140, 142, обр. 149, 150, 163.

¹⁸ Д. Цончев. Цит. съч., с. 145, обр. 19.

¹⁹ Много близка с изображенията си е мозайката от Медейна, на която виждаме ероси върху делфини и различни по вид корабчета. Някои от тях по форма и устройство са като корабчето от пловдивската мозайка, вж.: Ch. Dargemberg, E. Saglio. Dictionnaire des antiquités. III, 2. Paris, 1904, p. 2116.

²⁰ Д. Николов. Цит. съч., с. 61 и сл.

²¹ Л. Ботушарова. Цит. съч., с. 97.

²² Д. Цончев. Приноси към... с. 61.

Mosaïque de la Basse antiquité de Philippopolis

V. TANKOVA

(Résumé)

On a découvert lors des fouilles de sauvetage au cours des travaux de construction du site „Musée archéologique“ à Plovdiv en 1976—77 une mosaïque polychrome de la Basse antiquité. Le plancher de mosaïque a l'épaisseur de 0,11—0,12 m. Il a un taquet de menues pierres concassées,

liées avec du mortier en solution de couleur rouge. Au-dessus est une mince couche de mortier également de couleur rouge et sur elle sont rangés les petits cubes de mosaïque. Au point de vue compositionnel la mosaïque est formée de rectangles inscrits, rem-

plis d'une décoration variée. La décoration commence avec des bandes d'ornements de lierre et de méandres. Le champ même de mosaïque est rempli d'une décoration géométrique de rhombes, de quadrilatères et de triangles. Les figures géométriques sont rangées de telle manière qu'elles forment des cercles se croisant. Au centre des cercles est un quadrilatère qui,

avec les autres figures géométriques, forme une étoile rayonnante — l'ornement décoratif principal. L'emblème tient la place centrale. Sur ce dernier est représenté un tableau marin. L'état fragmentaire de l'emblème ne permet pas de déterminer le contenu de la scène. La mosaïque est datée de la fin du IVe — début du Ve s.

Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг

НИКОЛА АНГЕЛОВ

Археологическите разкопки на раннобългарското укрепено селище при с. Цар Асен на 30 км южно от Силистра бяха извършени през 1954—1957 г. от голям колектив археолози от Окръжните исторически музеи в Русе, Шумен и Варна. При тях бе открит един от малкото надписи на старобългарски език от времето на Първото българско царство (VII—XI в.).

Надписът е върху надгробен паметник от бял ронлив варовик (инв. № III 1987) с форма на пресечена пирамида (обр. 1). Намерен бе в насипа пред източната порта на градището на дълбочина 0,40 м върху каменната настилка заедно с много ломени камъни и полуобработени квадрати, паднали при разрушаване на портата. Отчупена е част от основата. Паметникът е висок 0,73 м. Основата е малко по-широка от средната част и представлява квадрат със страна 0,28 м. Горната част чрез две стъпаловидни стеснявания завършва също с квадрат, чиято страна е 0,10 м. Четирите страни на паметника са различно оформени и украсени. Само най-горният пояс (вис. 0,07 м) е украсен еднакво на четирите страни.

Лицевата страна е най-много разчленена и украсена (обр. 1 а). Върху нея е врязана и голяма част от старобългарския надпис. Площта е разделена на пет полета с различни размери. Те не лежат на една плоскост. Най-долното е фрагментирано и служи за основа на паметника. Високо е 0,095 м. В горния край е ограничено от мрежест орнамент-

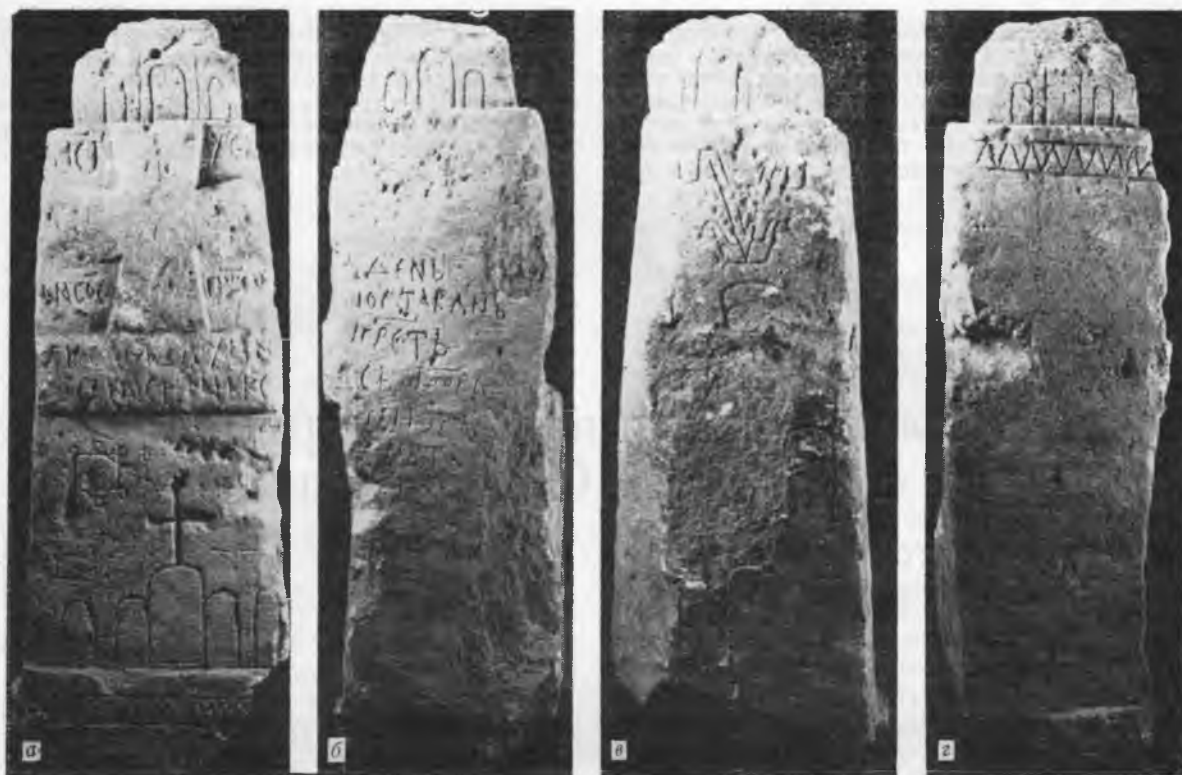
лента, широка 0,027 м. В полето са врязани контурите на две урни.

Следващото поле на лицевата страна е високо 0,245 м. Върху него най-долу са врязани контурите на трикорабна базилика. Средният кораб завършва с голям кръст, който не е съразмерен с височината на базиликата. От двете ѝ страни за попълване на свободното пространство каменоделецът е разположил още по един кораб, между тези кораби и базиликата са врязани плитко още по един кръст. В основата на средния кораб има хоризонтална линия. Вдясно от куполния кръст е очертан друг, чиито рамена са раздвоени. Тук камъкът е полуизроен и кръстът едва се забелязва. Полето вляво от куполния кръст е запълнено от два своеобразни орнамента: два еднакви по размери квадрата са наложени един върху друг така, че се образува осмолъчна звезда. Всички ъгли завършват с по едно кръгче. В средата на единия орнамент е врязан кръст, чиито рамена завършват с по една точка.

Върху следващото поле, високо 0,075 м, което е релефно, е врязан старобългарски надпис в два реда. Камъкът е много изронен и надписът се чете твърде трудно.

В горното поле, високо 0,195 м, е изобразен релефен кръст с разширени в края рамена. В средата и върху горното му рамо са врязани по един кръст. В ъглите между рамената също има надпис.

Дясната страна на паметника не е разчленена (обр. 1 б). Тя представлява само

● Обр. 1. Надгробен паметник от градището при с. Цар Асен, Силистренски окръг, с надпис на старобългарски език със смесена употреба на кирилица и глаголица, края на IX в.: а) лицева страна; б) дясна страна; в) задна страна; г) лява страна.
Fig. 1. Monument funéraire du site fortifié près du village car Asen, département de Silistra, avec inscription en vieux bulgare à l'emploi d'alphabet cyrillique et glagolitique, la fin du IXe s.: а) face; б) côté droit; в) côté arrière; г) côté gauche

едно поле, твърде грубо загладено, в средната част заето от надпис в седем реда.

Задната страна е силно изронена (обр. 1 в). И тя, както предишната, не е разчленена. Полето е заето от врязани в четири реда геометрични орнаменти с преобладаване на вълнообразните линии.

И лявата страна не е разчленена (обр. 1 г), както дясната и задната. В горния край на гладкото поле е врязана тясна лента от зигзаговиден орнамент, ограничен с хоризонтални линии.

Надписът на лицевата и дясната страна на паметника е написан на кирилица с употреба на букви от глаголица. Началото му е в ъглите между рамената на релефния кръст: **НЪЗЪ ХРСЪ** (р. 1), долу **НАГОС** и **ПЖНН** (р. 2).

Текстът на този ред следва на същата височина на съседната дясна страна на паметника: **ЪДЕНЪ**. Тук надписът е в 7 реда. Ръбът между двете страни е изронен и от долните три реда началните букви не се четат:

ЪДЕНЪ
ПОСТАВЛЕНЪ
КРЪТЪ
.. СЪДЪ РК
.. МЪНЗВА
.... НЪТЪ
..... Х.

Първата буква **Ъ** на тази страна е завършек на последната дума от надписа на лицевата.

Следващите 2 реда от надписа са врязани върху релефното поле на лицевата страна. Тук камъкът е много очукан и изронен. Чете се:

ГНПОМЪЛОУНМ
МАНАСНЬКО.

На по-долното поле на лицевата страна между осмолъчните орнаменти личи:

ГОПОМНЛОУЇ

Надписа допълваме и четем:

Н(СОУ)СЪ ХР(НСТО)СЪ
НА ГОСП(ОД)ЖННЪ ДЕНЪ
ПОСТАВЛЕНЪ
КРЪСТЪ
...сѣѡ ѿрк
...[М]ЪНЗВА
...НЪТЪ
...ѿ
Г(ОСПОД)Н ПОМЪЛОУН М(А)
10 МАНАСН ІНОКЪ.

ГО(СПОДН) ПОМНЛОУЇ.

Височината на буквите е различна: р. 1 — 0,025 м, р. 2 — 0,018—0,02, р. 3 — 0,015—0,02 м, р. 4 — 0,018—0,024 м, р. 5 — 0,02—0,022 м, р. 6 — 0,015—0,02 м, р. 7 — 0,017—0,021 м, р. 8 — 0,016 м, р. 9 — 0,025 м, р. 10 — 0,008—0,01 м.

Първият ред е обичаен за християнските надгробни паметници. Тази традиция продължава чак до Възраждането. На втория ред очакваме да прочетем обичайното **НИКА**, но вместо това тук започва свързан текст, който продължава на съседната страна. Разчитането, допълването и тълкуването на надписа до показателното местоимение **сѣ** включително, което тук е употребено като задпоставен член, не представлява трудност. Следващите три глаголически букви с титлата и с лигатурата между първите две, както и липсващите букви и срички от следващите три реда затрудняват извънредно много правилното доразчитане на надписа. Втората съставка на лигатурата съответствува на кирилската буква **о**, а третата глаголическа буква — на **т** от кирилицата. Мъчно разбираема за нас е първата съставка на лигатурата.

На р. 9 допълваме **г(оспод)н**. Друго допълване не е възможно, тъй като това обръщение е напълно ясно и на място. В следващата дума **помѡлоун** е употребена отново глаголическа буква вместо кирилската **н**. Смесвания на двете старобългарски азбуки

са познати и от други писмени паметници.¹ На р. 10 в думата **інокъ** каменоделецът е сменил местата на **ъ** и **о**.

Първото съкращение в този надпис е **нсѣ**. Обикновено в по-късните надписи и особено на монетите това съкращение е с гласната **и** и без **ъ**. В следващото съкращение над реда е вмъкната буквата **р** и също е изписана буквата **ъ** накрая. По всяка вероятност каменоделецът е искал да изясни това съкращение.

В думата **госпжннъ** първата титла е излишна, тъй като втората означава съкратената сричка **од**. Първата вероятно е поставена несъзнателно под влияние на обикновеното съкращение за думата **господъ**.

При изписването на думата **поставленъ** е била пропусната буквата **е** не поради липса на място, а като обикновена грешка на каменоделеца. Тя е поправена с допълването на буквата над реда.

Съкращението при **крѣтъ** се среща често в църковните текстове.

Начинът на изписване на някои по-характерни букви в този старобългарски надпис дава възможност да се определи по-точно мястото му в поредицата известни и обнародвани досега надписи.

Буквата **д** има заоблена нагоре петлица, докато в надписа на Мостич² е удължена надолу. Подобен начин на изписване на тази буква има в Самуиловия надпис,³ надписа на Мартин от двореца в Преслав,⁴ Варошкия надпис⁵ и др.

в е с по-голяма горна петлица и разстояние между двете петлици. Долната е съществено ъгловата, изписана е напълно под влиянието на буквите **б**, **ъ**, **ѣ**. Този начин на изписване е характерен за IX и началото на X в.

г е без чертичка на хоризонталната хаста.

Над върха на буквата **д** няма продължение. Тя е права.

е не е удължена и заострена на долния и горния край. Езичето е в средата на дъгата и без разширение при основата. Подобно изписване на **е** има във Варошкия надпис.⁶

Буквата **з** има по-голяма горна и по-малка и завита долна част.

н е широка и хоризонталната хаста е по средата.

! се среща два пъти, при това с две точки отгоре.

Изписването на буквата **к** е твърде характерно. Тя се среща на три места и по един и същ начин: дясната част на буквата, чиято горна чертичка е почти хоризонтална, е отделена от отвесната хаста.

Хастите на **л** са еднакво високи, както е по-старото изписване на тази буква. Продължаването на дясната хаста и наклоняването ѝ напред се смята за по-късно явление.⁷

Буквата **м** е употребена на две места. Средната ѝ част е по-къса от двете странични отвесни хасты.

Средната наклонена чертичка на буквата **н** съединява горния край на първата отвесна хаста с долния край на втората. По този начин е изписана буквата **в** Самуиловия надпис.⁸

При **оу** дясната хаста на **у** е по-дълга и излиза под реда.

Буквата **с** е тясна и без заостряне в двата края.

При **з** петлицата е закръглена. Само в р. 6 тя клони към триъгълна. В повечето случаи хастата на тази буква е отвесна. Хоризонталната чертичка е къса и често прилича на точка. Начертаването на тази буква, особено изправената хаста напомня изправения унциал от X в.

Начинът на изписване на буквите и оформянето на частите на този надпис дават основание да се предполага, че е изпълнен на два пъти. Буквите от лицевата страна — тези при кръста (р. 1 и началото на р. 2) и под него (р. 9 и 10) — са с еднаква височина и форма. Според нас най-напред е замислена и изпълнена тази част. След като надписът е бил завършен по този начин, каменоделецът пристъпил към допълване чрез пояснения върху дясната страна на паметника: края на р. 2 и р. 3—8, тъй като мястото отпред се било оказало недостатъчно.

Буквите са издълбани доста грубовато, нееднакво големи. Изглежда, каменоделецът не е бил много опитен в тази работа — пропушал е букви, след това ги надписвал

отгоре или добавял други за някои неясни според него съкращения. Употребил е титла, където няма съкращаване. Поради това надписът не може да се причисли към официалното изискано писмо, каквото е в надписа на Мостич.⁹ По всичко изглежда, че разглежданият надпис отразява състоянието и особеностите на тогавашната говорима реч.

От разчетената част се разбира, че това е надгробен паметник на монах на име Манаси. От обясненията на дясната страна узнаваме деня, когато паметникът е поставен върху гроба на монаха. Под „господжин ден“ трябва да разбираме деня на Св. Богородица — 28 август. Разчитането на останалата част може би ще даде сведения за автора на паметника или мястото, където е бил издигнат.

Палеографските особености на надписа дават основание паметникът да се датира във втората половина на IX — началото на X в. Точната му датировка се определя от времето на изграждането на крепостната система на градището при с. Цар Асен. По лявата и дясната страна на паметника има остатъци от хоросанов разтвор, с какъвто е фугирана стената. Това особено ясно личеше на дясната страна, където бяха запълнени и буквите покрай ръба. Откриването на паметника в насипа, образуван от източната порта, точно пред отвора ѝ, както и полепналият хоросан показват, че е бил вграден в зидарията над портата. Изграждането на крепостната система на градището въз основа на стратиграфските наблюдения и откритите материали (в това число голямо количество керамика и монети) се отнася към началото на X в. Надгробният паметник на монаха Манаси е стоял върху гроба значително време преди изграждането на крепостта. Необходимо е било известно време, за да се забрави гробът, и едва след това, полуразрушен, паметникът да бъде употребен като строителен материал. Като имаме пред вид всичко това, ние смятаме, че надгробният паметник и издълбаният на него надпис са от края на IX в.

¹ Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 237, 457—467; А. Василев. Ивановските стенописи. С., 1957, обр. 8.

² Ст. Станчев, В. Мавродинова, М. Балабан, П. Боев. Надписът на чъргубия Мостич. С., 1955, с. 52, обр. 5.

³ Пак там, обр. 13.

⁴ Пак там, обр. 23.

⁵ Пак там, обр. 12.

⁶ Пак там, обр. 12.

⁷ Пак там, обр. 53.

⁸ Пак там, обр. 13.

⁹ Пак там, с. 70.

Inscription paléobulgare de la fin du IXe s. du village Car Asen, département de Silistra

N. ANGELOV

(Résumé)

Lors des fouilles du site fortifié vieux bulgare à 30 km au Sud de Silistra près du village Car Asen fut découvert un monument funéraire de calcaire blanc ayant la forme d'une pyramide tronquée (fig. 1). Sur le monument il y a une représentation en relief d'une croix et une inscription en vieux bulgare (à l'emploi mixte de l'alphabet cyrillique et glagolitique), consacrée au moine du nom de Manasi. Les particularités paléographiques de l'inscription sont caractéristiques de la seconde moitié du IXe—début

du Xe s. Le monument a été découvert dans le remblai à la suite de la destruction de la porte orientale du site fortifié. L'auteur établit qu'il a été employé secondairement dans le mur au-dessus de l'ouverture de la porte. La construction de la forteresse est rapportée vers le début du Xe s. sur la base des observations stratigraphiques et des matériaux découverts. En conséquence, le monument est daté de la fin du IXe s.

Водоснабдяване на Мелнишката крепост

БОРИС ЦВЕТКОВ

Околността на Мелник с природните си дадености — защитеност на мястото, топъл климат, богата и плодородна долина на Средна Струма — привлича част от славянските племена при заселването им на Балканския полуостров. Към VII—IX в. възниква славянското селище Мелник.¹ Южно от днешния град се издига възвишението „Св. Никола“, естествено защитено и недостъпно почти от всички страни. Върху този хълм още по време на Първото българско царство била изградена Мелнишката крепост.

Първите писмени сведения за крепостта са от 1014 г. в хрониката на Скилица — Кедрин.² Данни за крепостта има и от XIII в.³ Към това време принадлежат и повечето от оцелелите до днес крепостни съоръжения.

В началото на столетието (след 1208 г.) Алексей Слав направил Мелник столица на обширното си княжество. Византийски писател отбелязва, че Слав дължи своята независимост и на това, че владее „силната и почти недостъпна за всички врагове крепост Мелник“. Вероятно по времето на Алексей Слав на около 100 м североизточно от черк-

вата „Св. Никола“ била изградена солидна крепостна стена, която разделя хълма на две части.

От 1971 г. се провеждат редовни археологически разкопки на хълма „Св. Никола“. Проучванията се водят главно около едноименната черква и района южно и източно от нея.⁴ Разчистени бяха и седем водохранилища (обр. 1). Извън границите на проучения терен са известни още пет. Дванадесетте водохранилища са разположени по целия хълм. В България не е известна късносредновековна крепост, в която да има толкова голям брой водохранилища.

В българската археологическа литература са известни 20 водохранилища, но действителният им брой е далеч по-голям. С изключение на Преслав,⁵ Търново⁶ и Пловдив⁷ въпросът за водоснабдяването в други средновековни градове и крепости не е поставян.⁸

Особено интензивно е строителството на водохранилища в епохата на утвърждаването и разцвета на феодалните отношения в България през XIII—XIV в. Обикновено крепостите са били разполагани на труднодостъпни и безводни места. Способността на

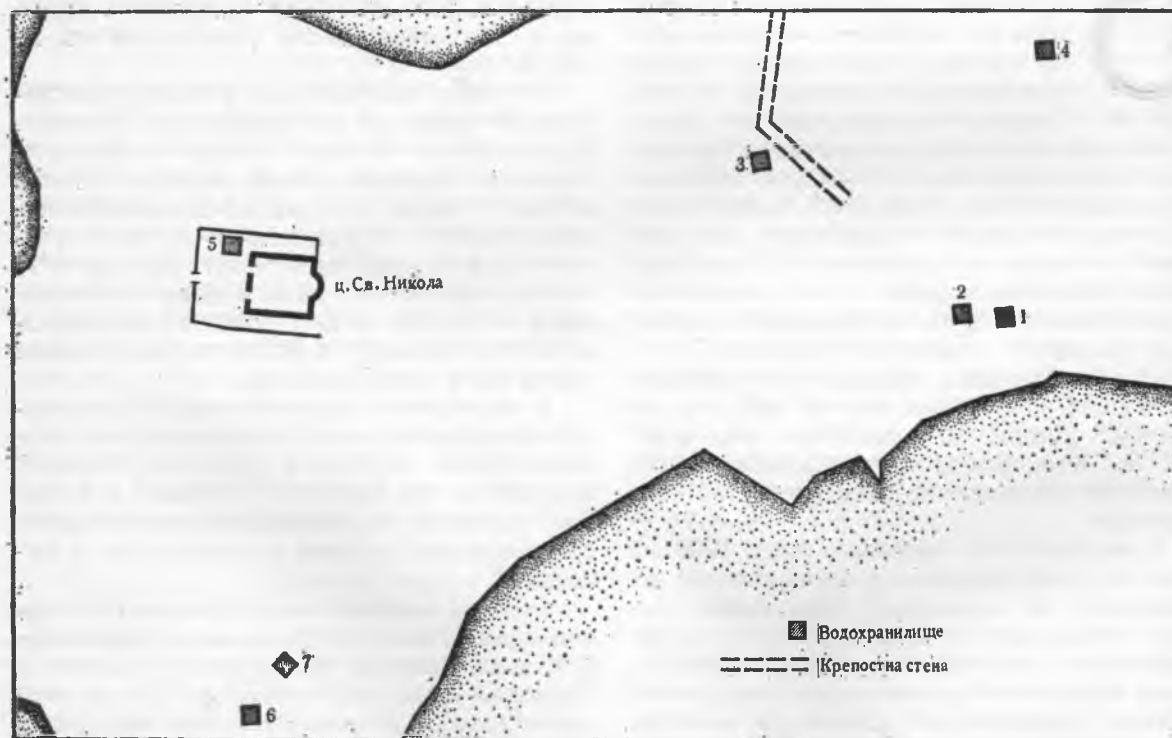
техните обитатели да отстояват на продължителна обсада в голяма степен е зависела от наличните запаси на храна и вода. Като най-характерни съоръжения за запасяването на крепостите с вода се налагат водохранилищата. В България има голям брой непроучени малки късносредновековни крепости, които несъмнено имат подобни съоръжения, както е при крепостта „Момина кула“, разположена на 3 км югозападно от гр. Гоце Делчев. Проучените досега водохранилища са доста еднотипни по форма, но съществува голяма разлика във вместимостта им. При някои тя е от 40 000 до 60 000 л, а при други достига до 300 000 л.

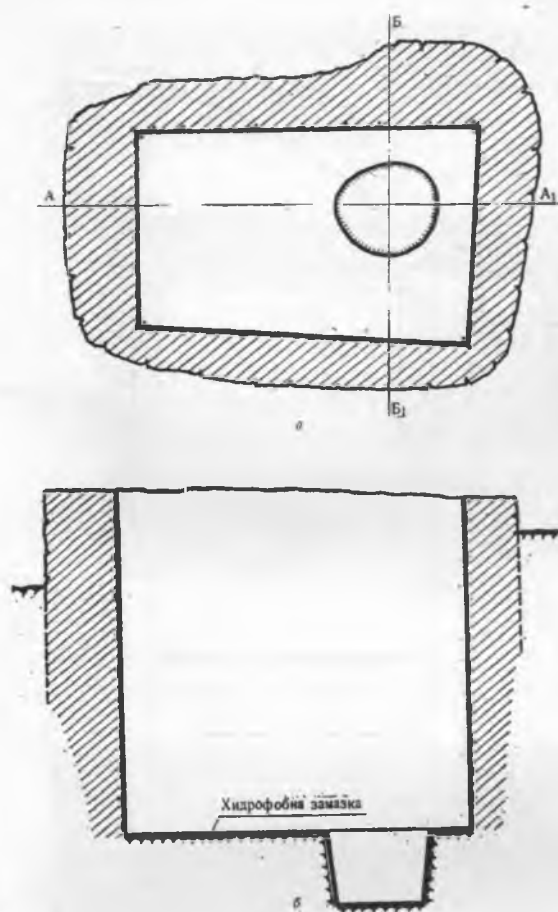
Мелнишките водохранилища също са еднотипни по форма и градеж (обр. 2—6). Изключение е само водохранилище № 5 с г-образната си форма (обр. 7). Вкопаната в скалистия пясъчник правоъгълна яма била облицована с ломени камъни, споени с бял хоросан и обилно измазани отвътре с хидрофобна замазка. Обикновено водохранилищата имат дължина 2—6 м и ширина до 2,5 м. Най-голяма дълбочина има водохранилище № 6 —

● Обр. 1. Разположение на водохранилищата в Мелнишката крепост. Fig. 1. Disposition des réservoirs d'eau dans la forteresse de Melnik

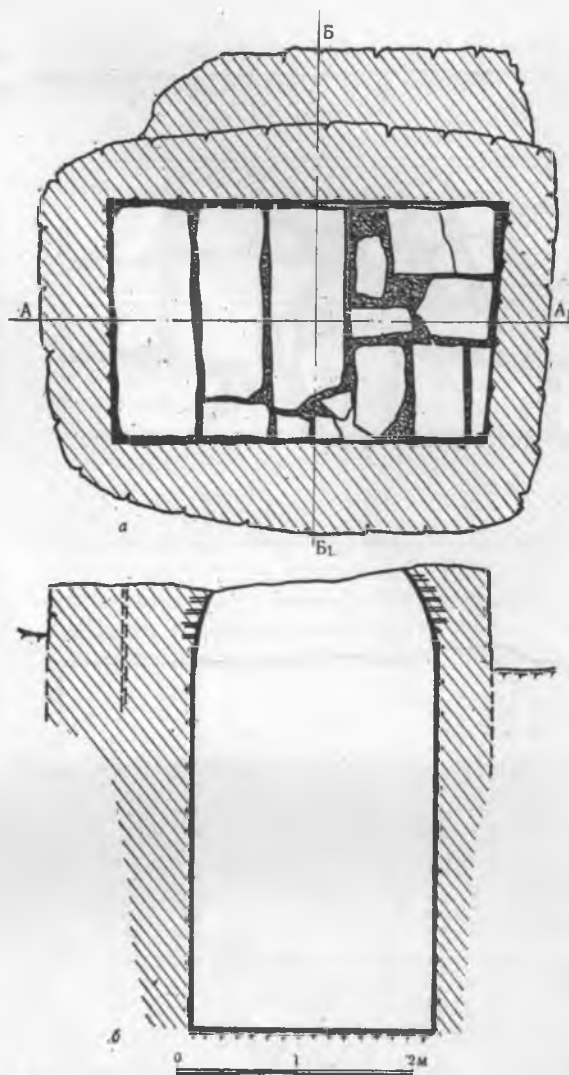
4,5 м. Зидовете се издавали малко над повърхността на земята и завършвали със застрояване (обр. 8). По-различен е градежът на водохранилище № 5, чиято горна половина е от добре оформени бигорови камъни. Освен ломени камъни при сводовете за градеж са използвани тухли и парчета от бигор. При хидрофобната замазка (деб. 0,01—0,05 м) се различават два пласта. Върху долния са налепени фрагменти от керамични съдове или специално направени за целта керамични късове (обр. 9). Те са изработвани на гърнчарско колело във вид на дълги полукръгли ивици и после допълнително са начупвани. Имат ширина около 0,065 м. От едната страна са с канелюри. Срещат се късове с дълбоки набраздявания и от другата страна, като по този начин се осигурява по-добро свързване с хидрофобния разтвор. На места те са подредени шахматно и вероятно са предпазвали облицовката от напукване. Върху така измазаното водохранилище е нанесен пласт от по-фина хидрофобна замазка. В четирите ъгъла на някои от водохранилищата са иззидани малки четвъртити полуколонки (обр. 3, 4, 10).

Водохранилищата се различават по подовата настилка. Подовете на водохранили-

2

3

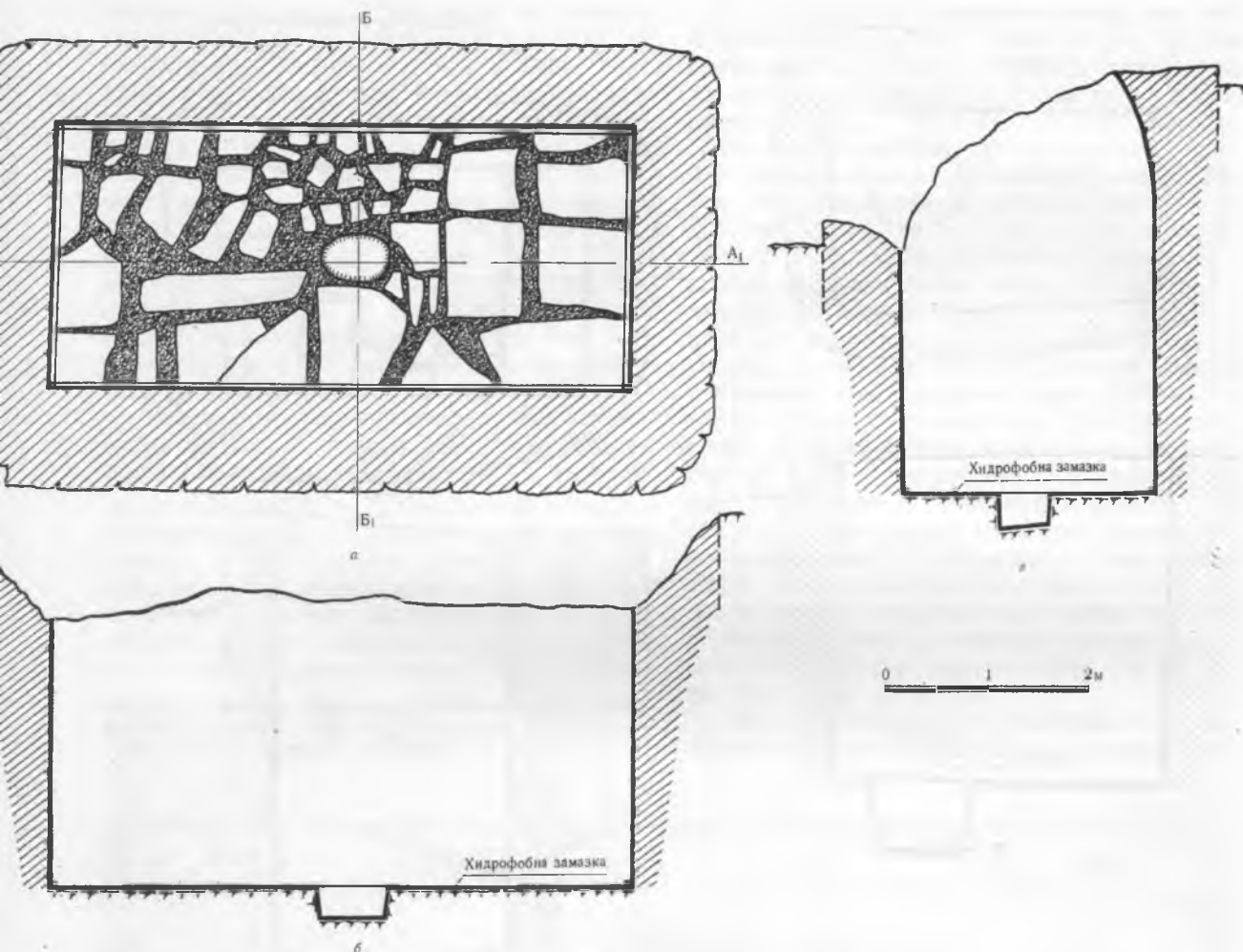
- Обр. 2. Водохранилище 2: а) план; б) разрез А—А₁. Fig. 2. Réservoir d'eau 2: а) plan; б) coupe А—А₁
 ● Обр. 3. Водохранилище 3: а) план; б) разрез Б—Б₁. Fig. 3. Réservoir d'eau 3: а) plan; б) coupe Б—Б₁

ща № 1, 2 и 5 са с хидрофобна замазка. Водохранилища № 2 и 4 имат елипсовидна шахта (утантел), измазана по същия начин (обр. 2, 4, 11). Подобен утантел има щерната до южната крепостна стена във Велико Търново. При водохранилище № 5 подът е решен с две нива, като по-ниското е с елипсовидна форма и твърде много наподобява плитка шахта със значително по-големи размери от посочените по-горе, но вероятно със същото предназначение. Друга група водохранилища, към които спадат № 3 и 7

(обр. 3, 6), са настлани с различни по големина мраморни плочи, като фугите между тях са с хидрофобна замазка. Мраморните плочи са положени направо върху скалния пясъчник. При водохранилище № 4 са застъпени и двата вида настилка. Тук по-голямата част от плочите е покрита с тънък пласт хидрофобна замазка.

По-различна е подовата настилка на водохранилище № 6 (обр. 5), където са използвани парчета и цели тухли със страни 0,32/0,32 м, а също и пясъчливи плочести камъни. Хидрофобната замазка между фугите е съвсем тънка. Възможно е да са използвани подръчни материали.

В единия край на свода водохранилищата са имали отвор за пълнене с диаметър около

● Обр. 4. Водохранилище 4: а) план; б) разрез А—А₁; в) разрез Б—Б₁. Fig. 4. Réservoir d'eau 4: а) plan; б) coupe А—А₁; в) coupe Б—Б₁

0,90 м. Изчерпването е ставало посредством кофа с въже, прикрепено към дървена греда. Следи от горяла греда бяха открити до северната стена на водохранилище № 2, а по пода се проследи тънък пласт от въглени и пепел.

Трудно е да се определи времето на строителството на водохранилищата. Тяхната датировка отнасяме в твърде широки хронологически граници — XIII—XIV в., като не изключваме възможността някои да са и по-ранни. Направените по-долу предположения се базират на установените различия при техния градеж, съобразяват се с положението им на хълма и връзката с крепостните стени.

Към по-ранните водохранилища отнасяме № 1, 2, 4 и 5. Последното е свързано с черк-

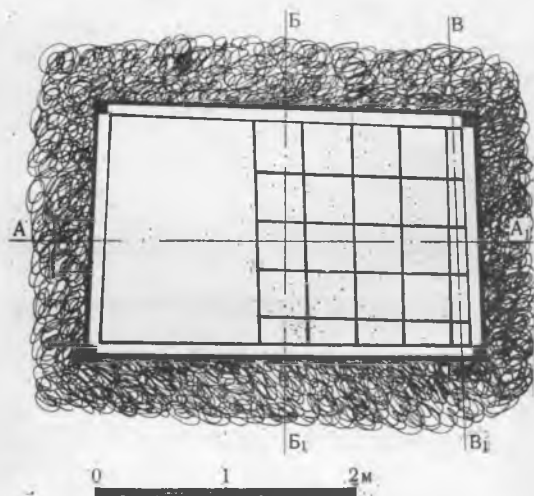
вата „Св. Никола“, построена в началото на XIII в., а за водохранилища № 2 и 4 намереният в тях керамичен материал подкрепя тази датировка.

Различният вътрешен градеж (главно при направата на подовите), а също така и разположението на водохранилища № 3, 6 и 7 дават основание да ги отнесем към по-късните или поне да ги разглеждаме като определен момент в развитието на една строителна традиция. Водохранилище № 3 е в близост до разкритите останки от наблюдателна кула при източната крепостна стена. Другите две са на около 150 м североизточно от предполагаемото място, където се е намирал постоянният гарнизон на крепостта.

Сегашното състояние на водохранилищата дава възможност да се определи приблизителното количество вода, което са побирали. Водохранилище № 1 е с водовместимост 13 000 л, № 2 — 25 000 л, № 3 — 28 000

● Обр. 5. План на водохранилище 6. Fig. 5. Plan du réservoir d'eau 6

● Обр. 6. Водохранилище 7. Fig. 6. Réservoir d'eau 7

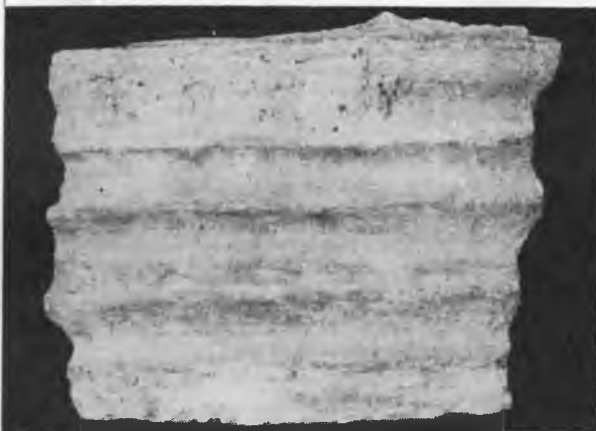
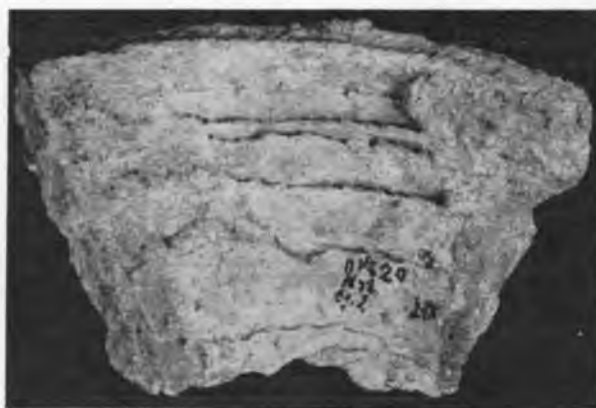
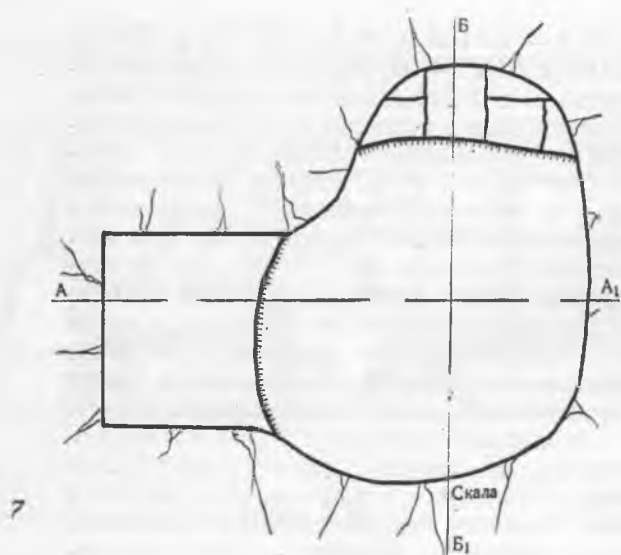
5

л, № 4 — 57 000 л, № 5 — 35 000 л, № 6 — 25 000 л и № 7 — 60 000 л, или общо вместимостта на водохранилищата е към 240 000 л. Като прибавим възможностите на непроучените водохранилища, водните запаси надхвърлят 600 000 л. Цифровите данни показват, че водоснабдяването на Мелнишката крепост е отговаряло на нуждите ѝ при продължителна обсада. Те противоречат на сведенията, които Акрополит дава за водните запаси на крепостта през 1255 г., и могат да се използват като аргумент в полза на изказаните по-горе предположения за разновременния строеж на водохранилищата.

Мелнишката крепост е бедна на водоизточници. Изключение правят североизточните и северните покрайнини на хълма и подстъпите към тях, където е било възможно използването на подпочвени води чрез изкоп на кладенец. Засега е известен само един кладенец, намиращ се в близост до манастира „Св. Богородица Спилеотиса“. Основен из-

6

● Обр. 7. План на водохранилище 5. Fig. 7. Plan du réservoir d'eau 5

● Обр. 8. Част от свода на водохранилище 6. Fig. 8. Partie de la voûte du réservoir d'eau 6

● Обр. 9. Керамични късове от хидрофобната облицовка на водохранилищата. Fig. 9. Tessons de céramique du revêtement hydrophobe des réservoirs d'eau

10

● Обр. 10. Ъглова полуколонка във водохранилище 2.
Fig. 10. *Demi-colonnette angulaire dans le réservoir d'eau 2*

● Обр. 11. Утаител във водохранилище 2. Fig. 11.
Précipitateur du réservoir d'eau 2

точник на зареждането на водохранилищата остават водоизточниците на града Мелник. Наред с използването на изворите и подпочвените води от първостепенно значение е била Мелнишката река, която събира водите на част от югозападните склонове на Пирин планина, минава през града и при изтичането си на юг съвсем се доближава до югозападните подстъпи на крепостта. В края на XIX в. след посещението си в Мелник Васил Кънчов⁹ споменава за стара кула, която, ако се съди по описанието, е била до реката в подножието на крепостта. Останки от нея личеха допреди десет години. Твърде възможно е да се касае за водна кула, подобна на тези в Търново, Червен,¹⁰ Ловеч¹¹, м. Вратцата и др. Предположението е твърде правдоподобно, като се вземе пред вид, че това е най-късият път до крепостта и в началото на нашия век все още е била проходима пътеката, която е водела към нея. Другият, вторият път започвал от центъра на днешния град и водел към централната част на крепостта. По него е ставало зареждането на водохранилищата в този сектор. Според едно предание в северозападните подстъпи на манастира „Св. Богородица Спилеотиса“ е имало извор и пътека, която водела към манастира.

11

Използването на атмосферните води, особено през лятото, когато и нуждите са били най-големи, е било твърде ограничено поради малкото валежи, които падат през този сезон. На тях се е разчитало при водохранилище № 5, което събирало падналата върху покрива на черквата дъждовна вода. Тръбата, която е вградена в северната стена, е служила за извеждане на излишната вода. Вкопаването на водохранилищата в скалния пясъчник, за което е било необходим много труд, е от голямо значение за запазване на питейните качества на водата за по-продължително време.

По вътрешното си устройство водохранилищата от Мелник са твърде сходни с тези от Цепина,¹² крепостта „Момина кула“, Калето край с. Кричим, Калето при с. Красново, Асеновата крепост¹³ и Търново. Тази прилика най-добре личи при облицовката на стените и направата на подовите. Употребата на керамични късове в замазката на водни съоръжения се среща и в други средновековни крепости. Тази традиция е била широко разпространена в българските земи, но съществуват и изключения. Така например при водохранилището на Шуменската крепост не са засвидетелствувани керамични късове в замазката.

Размерите и водовместимостта на мелнишките водохранилища са по-малки от известните в страната. В другите крепости се срещат по едно или две, но с по-голям обем. Явно, голямата площ на крепостта, над

120 000 кв. м, е наложила водохранилищата й да бъдат разпределени по целия терен, съобразени с жилищните сгради, черквите и крепостните стени.

Резултатите от археологическите проучвания показват значително по размери строителство на водни съоръжения в отбранителната система на Мелник, наложено от факта,

че още от времето на Първото българско царство крепостта е давала убежище на населението от цялата околност. Оцелелите останки от водохранилища свидетелствуват за умението и високата култура на техните майстори и с право могат да се определят като безспорни постижения на българските строители.

¹ И в. Д у й ч е в. Средновековният Мелник. — В: Българско средновековие. С., 1972, с. 78.

² Й. С к и л и ц а, Г. К е д р и н. Кратка история. — В: ИБИ, XI, 1965, с. 285.

³ Г. А к р о п о л и т. История. — В: ИБИ, XV, 1971, с. 173—176, 187—189; Т. С к у т а р и о т. Обзорна хроника. — В: ИБИ, XV, 1971, с. 268, 279—282, 288 и сл.

⁴ За резултатите от археологическите разкопки вж.: С. Г е о р г и е в а. Археологически проучвания на късносредновековната черква „Св. Никола“ в Мелник. — Археология, XV, 1974, кн. 2, с. 28—37.

⁵ Г. Д ж и н г о в. Водоснабдяването на средновековен Преслав. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 30—36; Т. Т о т е в. Към въпроса за водоснабдяването на средновековния Преслав. — ИИМК, III, 1965, с. 37—40.

⁶ Н. М а в р о д и н о в. Старобългарското изкуство XI—XIII в. С., 1966, с. 77, 90; Д. Ц о н ч е в. Водоснабдяването на Царевец и Трапезица. — ГПБМ, 1931—34, 1935, с. 97—117; С. Г е о р г и е в а, Я. Н и к о л о в а, Н. А н г е л о в. Архитектурата на двореца. — В: Царевград Търнов. I. С.,

1973, с. 43; Я. Н и к о л о в а. История на археологическите проучвания на Царевец. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 30 и сл.

⁷ Х р. Д ж а м б о в. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през античността и средновековието. — ГИМП, VI, 1968, с. 65—81.

⁸ За страната резултатите са обобщени от: В. В ъ л о в. Водоснабдяване на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, XIX, 1977, кн. 1, с. 14—29.

⁹ В. К ъ н ч о в. Избрани произведения. I. С., 1970, с. 138.

¹⁰ С. Г е о р г и е в а, В. Д и м о в а. Замъкът в средновековния Червен. — ИАИ, XXI, 1967, с. 15.

¹¹ Й. Ч а н г о в а. Средновековен Ловеч. — Векове, V, 1976, кн. 1, с. 31.

¹² С. Г е о р г и е в а, Н. Г и з д о в а. Средновековната крепост Цепина. Археологически проучвания 1961—64. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 42.

¹³ Х р. Д ж а м б о в, Р. М о р е в а. Разкопки на Асеновата крепост. — Резюмета на отчети за разкопани обекти през 1972 г. С., 1973, с. 66.

Approvisionnement d'eau de la forteresse de Melnik

В. С В Е Т К О В

(R é s u m é)

L'auteur étudie la disposition, la forme, la construction et la capacité des réservoirs d'eau de la forteresse de Melnik où 12 réservoirs d'eau ont été attestés jusqu'à présent. Sept d'entre eux ont été étudiés lors des fouilles archéologiques de la forteresse. Se basant sur certaines différences dans leur système et sur leur disposition par rapport au mur d'enceinte, l'auteur divise les réservoirs d'eau en deux groupes.

Il rapporte le groupe plus grand à la première moitié du XIIIes. tandis que pour les autres il admet qu'ils ont été construit plus tard. L'approvisionnement des réservoirs d'eau s'effectuait principalement grâce aux sources d'eau de la ville. Au pied de la forteresse se trouvait un sentier menant à la rivière jusqu'à la „tour d'eau“ qui était utilisée par les habitants de la forteresse pour puiser de l'eau.

Средновековна керамика от Мелнишката крепост (предварително съобщение)

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

При археологическите проучвания на Мелнишката крепост на дъната на три водохранилища (2, 4 и 7) открихме голямо количество глинени съдове и фрагменти.¹ Известна насока за определяне предназначението на тези съдове ни дава едно сведение от края на XIX в., в което е отбелязано, че на този хълм имало „изби от мермер за пазене на вино“². Възможно е някои от водохранилищата на крепостта в определен период от време да са били използвани за такава цел. В едно етнографско изследване е изказано твърдението, че на някои места виното било пазено в специално приготвени за целта ями.³ В тях били поставяни бурета или глинени съдове, в които виното се запазвало при постоянна температура. На този принцип са направени издълбаните в песъчливите склонове винарски изби в Мелник, които

● Обр. 1. Гърне без шийка от водохранилище 7 в Мелнишката крепост. Fig. 1. Pot sans goulot du réservoir d'eau 7 dans la forteresse de Melnik

съществуват и до днес. Напълно възможно е вино да е пазено в глинени съдове на дъната на някои водохранилища. Останки от съоръжения, подобни на водохранилищата, има и сега в избите на някои стари мелнишки къщи, в които се съхраняват хранителни припаси и вино. Следователно тези съоръжения не са имали винаги предназначението на водохранилища.

Керамиката, открита във водохранилищата, се състои предимно от кани, стомни и най-вече гърнета. Сравнително малко беше сграфито керамиката.

Гърнетата са изработени на тежък грънчарски кръг. Всички са с по една широка плоска дръжка, която започва от устието и завършва най-често в горната половина на тялото. Височината им е 0,15—0,20 м, устието е по-широко от дъното. Върху горната част на тялото им или върху шийката са врязани прави хоризонтални и вълнисти линии. Някои гърнета имат леко извит ръб на устието без шийка (обр. 1). Други са с къса и леко издадена навън шийка (обр. 2 а). Няколко имат жлебове за похлупаци (обр. 2 б, в). Тези форми на гърнета са най-често срещаните от това време в нашата страна.⁴

В сравнително голямо количество са каните и фрагментите от тях. Повечето имат яйцевидна форма с цилиндрична, леко издадена навън шийка, отделена с релефен ръб в основата си от тялото на съда; както гърнетата имат по една плоска широка дръжка, която започва от ръба на устието и завършва към средата на тялото. Всички са с почти една и съща форма и големина, като се отличават до известна степен само по украсата. Шийките са без украса или с леко врязани прави успоредни по-широки или по-тесни линии. Най-често телата им са украсени с отвесни линии от бяла ангоба (обр. 3). Някои кани са без украса. Интересна е украсата на няколко кани, покрити със златиста ангоба, върху която с червена боя са прокарани отвесни линии (обр. 4). Върху една кана със златиста ангоба отвесните ивица са запълнени с ромбовидни фигури от червена боя. Друга е покрита със сребриста ангоба,

2

3

● Обр. 2. Гърнета: а) с изправена шийка от водохранилище 2; б, в) с ръбове за похлупаци от водохранилище 2 и 4. Fig. 2. Pots: а) au goulot droit du réservoir d'eau 2; б, в) avec bords pour couvercles des réservoirs 2 et 4

● Обр. 3. Кана с ивици от бяла ангоба от водохранилище 4. Fig. 3. Broc à raies d'engobe blanc du réservoir d'eau 4

● Обр. 4. Кана със златиста ангоба и ивици от червена боя от водохранилище 4. Fig. 4. Broc avec engobe d'or et raies de couleur rouge du réservoir d'eau 4

върху която са нанесени също отвесни линии с червена боя. Златистата ангоба при всички кани е съчетана с червени линии. Само една кана с по-широка шийка, както и една стомна са украсени единствено със златиста ангоба. И обратно — няма кани, украсени само с червена боя, без да са покрити със златиста ангоба, няма и кани със златиста ангоба и линии от бяла ангоба. Докато отвесните линии от бяла ангоба са използ-

5

7

6

● Обр. 5. Стомна със златиста ангоба от водохранилище 7. Fig. 5. Cruche avec engobe d'or du réservoir d'eau 7

● Обр. 6. Амфоровиден съд от водохранилище 2. Fig. 6. Vase en forme d'amphore du réservoir d'eau 2

● Обр. 7. Ваза от водохранилище 4. Fig. 7. Vase du réservoir d'eau 4

вани като самостоятелна украса, златистата ангоба и червените линии са употребени само съчетани. Възможно е чрез украсата глинени съдове да са уподобявани на златни и сребърни съдове с канелюри, които да са представени чрез отвесни червени линии.

Два от целите съдове отнасяме към стомните: единият е покрит изцяло със златиста ангоба (обр. 5), а другият е без украса и е изработен от светлорозова глина. Има и няколко амфоровидни съда. Два не се различават по форма и направа от множеството кани освен по това, че имат по две дръжки. Запазени са един цял амфоровиден съд (обр. 6) и горната част от друг — с по-грижлива изработка и по-изящна форма. Два от съдовете — без дръжки — поради изисканата им форма определяме като вази (обр. 7). Във водохранилищата между другите намерихме много фрагменти от големи съводи — с украса от релефни линии с на-

8

9

10

11

12

13

14

15

сечки. Тези съдове са били удобни за съхраняване на по-голямо количество вино.

Разглежданите съдове от водохранилищата на Мелнишката крепост не се отличават от този вид съдове, намирани и на други обекти в Мелник в културен пласт, датиран с монети от XIII и XIV в.,⁵ а също и от обектите в страната от периода на Второто българско царство. Но трябва да отбележим, че повечето съдове и особено каните се характеризират с еднообразие на формата и не много свършена изработка. От това можем да заключим, че са изработени в една и съща грънчарска работилница в определен период от време с една и съща цел — съхраняване на вино.

Съдове със златиста ангоба с червени ивици засега у нас в най-голямо количество са намерени при разкопките на Пернишката крепост — стомни, кани и по-рядко чаши и паници.⁶ Там тази керамика е датирана от XII в. Другаде такива съдове са открити предимно в Южна България — Хасково, Пловдив, Кюстендил, Кърджали.⁷ В големите градски центрове Търново, Червен, Ловеч, Шумен и др. такава керамика се среща съвсем рядко. В украсата на керамиката от периода на Второто българско царство наделяват традициите от украсата от Първото българско царство — врязани прави и вълнисти линии, вдълбани ямички и точки и излъскани отвесни ивици. Златистата ангоба с червени линии се явява последица от византийското владичество или от влияниия и заемки от Византия.

Наред с тази керамика във водохранилищата намерихме и няколко съда и фрагменти от сграфито керамика, вероятно случайно попаднали там. Значително повече сграфито керамика открихме в една яма, разположена между водохранилища 1 и 2, която също ще

- Обр. 8. Паница със сграфито украса от ямата между водохранилища 1 и 2. Fig. 8. Ecuille à décoration sgraffito du fossé entre les réservoirs d'eau 1 et 2
- Обр. 9. Чиния със сграфито украса от ямата. Fig. 9. Assiette à décorations sgraffito du fossé
- Обр. 10. Паница със сграфито украса от ямата. Fig. 10. Ecuille à décoration sgraffito du fossé
- Обр. 11. Паница със сграфито украса от ямата. Fig. 11. Ecuille à décoration sgraffito du fossé
- Обр. 12. Паница със сграфито украса от ямата. Fig. 12. Ecuille à décoration sgraffito du fossé
- Обр. 13. Паница със сграфито украса от ямата. Fig. 13. Ecuille à décoration sgraffito du fossé
- Обр. 14. Амфоровиден съд със сграфито украса от ямата. Fig. 14. Vase en forme d'amphore à décoration sgraffito du fossé
- Обр. 15. Кана с рисуванa с ангоба украса от ямата. Fig. 15. Broc à décoration peinte avec de l'engobe du fossé

разгледаме тук. Целите сграфито съдове заедно с възстановените са 15. Общо взето, по форма и украса те не се отличават от този вид съдове, намирани на други места у нас.⁸ Мотивите са геометрични и растителни. Има и няколко изображения на птици. Украсата в повечето случаи е изпълнена с голямо художествено майсторство. Шест съда са украсени с по-няколко елипсовидни фигури, запълнени с успоредни елипсовидни линии, спирали или петлици (обр. 8). Това е най-често срещаната украса на сграфито керамиката в Мелник — и от крепостта, и от самия град. Елипсовидни или кръгли фигури, запълнени със спираловидни линии или с петлици, се срещат върху сграфито керамиката и от други места у нас, особено от първите векове на турското владичество, вероятно поради опростения характер на тези мотиви. През тази епоха производството на сграфито керамиката запада и почти изчезва.⁹ Украсата на няколко съда се състои от прави и вълнисти концентрични окръжности, които маркират дъната и перифериите на съдовете. Такава сграфито украса се среща на много места у нас и може да се приеме като изява на по-стари традиции от керамиката на Първото българско царство.¹⁰ Стените на едно блюдо са запълнени с редуващи се успоредни прави и начупени линии, каквито често се срещат върху сграфито съдове у нас и от съседни страни — Гърция, Румъния, в Хероснес.¹¹ Вътрешността на една чиния е запълнена със сложна лентеста плетеница (обр. 9). Подобна плетеница има върху съдове от сграфито керамика от Варна.¹² Такава се среща и върху съдове от други места у нас, а също и от Коринт, Константинопол, Солун и др. градове на Византия.¹³ Плетеницата като централен мотив има широко разпространение в украсата на различни видове художествени произведения от Европа и Близкия Изток от XIII и XIV в.¹⁴ Като най-близък паралел с подобна плетеница у нас може да бъде посочен гравираният сребърен съд, произхождащ от околностите на Пазарджик.¹⁵ От паниците с растителна украса три съдържат елементи на класическата орнаментика — палмети, развод, трилистници. Дъното на едната от тях е запълнено със сексаграма, между лъчите на която се издигат силно стилизирани палмети върху триъгълна основа. Горната част на периферията е заета от ивица със спирали, чийто произход идва от стилизацията на мотива „развод“¹⁶ (обр. 10). Вътрешността на втората паница е с листо-

видна украса, която се среща често в сграфито керамиката както у нас, така и от другите страни. Между радиално разположените листа стоят трилистници — един от най-често срещаните елементи на украса във византийското изкуство, произлязъл от стилизацията на палметата (обр. 11). Впоследствие тези трилистници подобно на лилиевидната украса придобиват широко разпространение в изкуството на цяла Европа, а също и на Близкия Изток. На дъното на третата паница е врязана палмета, а стените ѝ са запълнени с листовидна украса. Между листата са разположени есовидни орнаменти, които произлизат от стилизацията на мотива „развод“ (обр. 12). На вътрешната страна на

● Обр. 16. Чиния, покрита с безцветна глеч, от ямата. Fig. 16. Assiette, recouverte de vernis incolore, du fossé

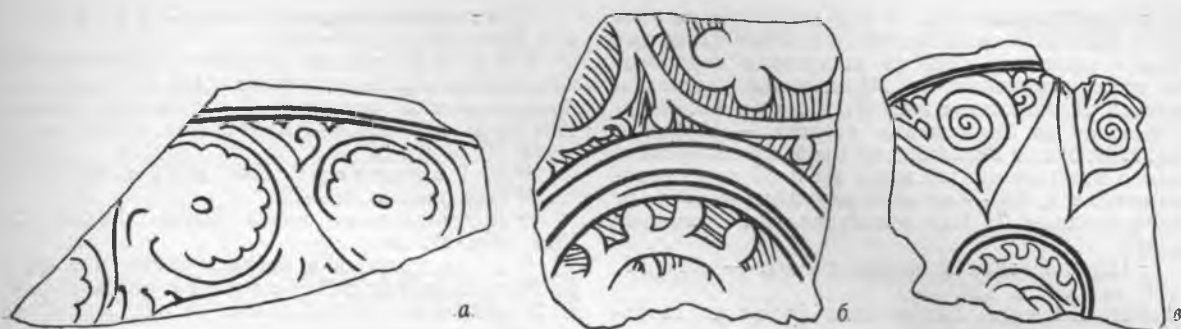
● Обр. 17. Паница с украса само отвън, от ямата. Fig. 17. Ecuille décorée seulement de l'extérieur, du fossé

16

17

● Обр. 18. Мотиви върху фрагменти от сграфито керамика от Мелнишката крепост. Fig. 18. Motifs sur des fragments de céramique sgraffito de la forteresse de Melnik

една паница е изобразена птица, силно стилизирана, но изпълнена с голяма вещина и усет за елегантност и мярка в стилизацията (обр. 13). Паницата е имала и отвън сграфито украса. От водохранилищата произлиза и един почти напълно запазен амфоровиден съд с външна сграфито украса, както и горната част от друг, подобен по форма и украса. Мотивите на украсата и на двата съда са стилизирани палмети и развод, но тя е доста небрежно направена — явно, че е неумело подражание на други съдове с подобна украса (обр. 14).

Една кана, две цели стомни, горната част на трета, както и значителен брой фрагменти са украсени с рисувани с бяла ангоба фигури — спирали, точки и отвесни прави и вълнисти линии (обр. 15). Няколко съда са без украса, покрити отвътре с безцветна или светлозелена глеч върху бяла ангоба (обр. 16). Една паница е без такова покритие — украсена е само отвън с отвесни ивици от бяла ангоба (обр. 17).

Няколкото съда и фрагменти от сграфито керамика, намерени на дъната на водохранилищата, не се отличават по техника, форми и украса от останалата сграфито керамика. Най-често дъната отвътре имат по няколко концентрични окръжности или спирали. Има фрагменти със съчетание от прави и вълнисти линии, плетеници. Не липсват листовидната украса и разводът, най-често стилизиран в спирали. По-редки са фрагментите с изображения на птици. Макар и схематично, те са рисувани от опитни майстори със сигурна и свободна ръка, без шаблони. Интерес представлява украсата върху няколко

фрагмента,¹⁷ която се състои от кръгли завитки с ластари, стилизирани в пъпки и понякога в палмети (обр. 18 а—в). Мотивът на завитки с ластари (лозови израстъци) наред с развода е най-често срещаният в украсата и на различни художествени произведения от Византия и съседните ѝ страни в Европа Близкия Изток от един продължителен период от време.¹⁷ Най-близък паралел с този мотив у нас е друг сребърен съд, произлизащ от околностите на Пазарджик.¹⁸ Върху сграфито керамика мотивът се среща твърде рядко вероятно поради трудността на изпълнението. Засега не са известни екземпляри от други места от нашата страна. В Мелник се срещат сравнително рядко — няколко съда с такава украса бяха намерени при разкопките в подножието на крепостта.¹⁹ Известни са няколко образеца от Коринт.²⁰

Датирането на съдовете от водохранилищата в Мелнишката крепост се улеснява от наличието на сграфито керамиката, която в такъв вид започва да се произвежда и употребява у нас през XIII в. Въпреки изобилието на монети навсякъде в разкопките на Мелник във водохранилищата такива липсваха. Само във водохранилище № 7 бе намерена медна корубеста монета от началото на XIII в. Тази монета показва, че тогава водохранилището вече е съществувало и е било използвано. Един фрагмент от сграфито керамика, зазидан в стена на водохранилище № 3, свидетелства, че то е изградено през XIII в. С най-голяма вероятност съдовете от водохранилищата на Мелнишката крепост можем да датираме в XIII в. Вероятно през XIV в. някои от водохранилищата били вече изоставени, тъй като крепостта нямала такова значение, както преди. Основен водоизточник останала водната кула в подножието ѝ.

¹ Водохранилища 1, 5 и 6 са били разкрити преди редовните археологически разкопки и за тях нямаме сведения, дали са съдържали керамика. За водохранилищата на Мелнишката крепост и тяхното разположение вж.: Б. Цветков. Водоснабдяване на Мелнишката крепост. — Археология, 1980, 2, с.39 и сл. Общият брой на намерените цели и възстановените съдове е 55: 25 са от водохранилище 2, 25 — от водохранилище 4, 5 — от водохранилище 7. Във водохранилище 3 нямаше съдове.

² П. А. Мелник и околността му. — Лоза, I, 1892, кн. 3/4, с. 124.

³ И. Винца. Исторически форми на съоръженията за съхраняване на вино — яма—делва—бъчва. — В: Сборник в чест на 80-годишнината на Хр. Вакарелски (под печат).

⁴ За този вид керамика вж.: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — Царевград Търнов. II. С., 1974, с. 12—58; Я. Николова. Средновековна кухненска керамика от Южната порта на Преслав. — ТВПИВТ, V, 1968/69, с. 163—191.

⁵ Непубликувани материали от разкопките в Мелник.

⁶ И. Щерева. Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI—XII в.). — Археология, 1977, кн. 3, с. 6—18. В статията са дадени анализи на състава на златистата ангоба.

⁷ Пак там, с. 6 и цит. лит.

⁸ За сграфито керамиката вж.: С. Георгиева. Цит. съч., с. 18—142.

⁹ А. Л. Кузев. М. Станчева, Средновековна сграфито керамика от София, Сб. Сердика, т. I, Археологически материали и проучвания, София, 1964, стр. 169—186. — Археология, 1966, кн. 1, с. 61.

¹⁰ С. Георгиева. Цит. съч., с. 68.

¹¹ Пак там, с. 78—79.

¹² Археологически музей Варна. Водач. С., 1965, обр. 93, 94.

¹³ За плетеницата и нейната употреба в сграфито керамиката вж.: С. Георгиева. Цит. съч., с. 79—83.

¹⁴ Пак там, с. 82.

¹⁵ В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975, с. 227, обр. 360.

¹⁶ За този мотив вж.: С. Георгиева. Цит. съч., с. 87—94.

¹⁷ При емайла вж.: K. Wessel. Die byzantinische Emailkunst. Berlin, 1967, p. 180, fig. 32; в архитектурата и живописа вж.: Г. К. Вагнер. Белокаменная резьба древнего Суздаля. М., 1975, с. 145, обр. 99—104, 113.

¹⁸ В. П. Даркевич. Цит. съч., с. 228, обр. 365.

¹⁹ Б. Цветков. Художествена керамика от Мелник. С., 1979, обр. 4, 6, 7.

²⁰ В. П. Даркевич. Цит. съч., с. 216, обр. 348 з—м.

Céramique médiévale de la forteresse de Melnik

S. GEORGIEVA

(Résumé)

Lors des fouilles archéologiques de la forteresse de la ville médiévale de Melnik au fond de certains réservoirs d'eau (2, 4 et 7) ont été trouvés une grande quantité de vases en argile, surtout de pots, de brocs, d'amphores, de doliums et un peu de coupes et d'assiettes en céramique sgraffito.

Le plus souvent, les brocs sont recouverts d'en-gobe d'or et de raies peintes en rouge, en imitant

par cette décoration les vases en métal.

La céramique sgraffito des réservoirs d'eau, en lignes générales, ne diffère pas par sa décoration de la céramique en Bulgarie, tout en gardant certains caractères locaux, spécifiques de la céramique sgraffito de Melnik.

La céramique de la forteresse de Melnik est datée du début du XIIIes.

A. T H O M and A. S. T H O M. *Megalithic Remains in Britain and Brittany*. Oxford, Clarendon Press, 1978.

Сред многобройните публикации върху проблемите на мегалитната култура в Западна Европа напоследък се открояват трудовете на проф. Александър Том. Оригинални със своя неортодоксален подход към археологическите проблеми и необичайни с математизирания си израз, те правят впечатление най-вече с това, че дават отговор на част от проблемите, които не можаха да бъдат разрешени досега с методите на класическата археология.

В две по-ранни монографии (*Megalithic Sites in Britain*. Oxford, Clarendon Press, 1967; *Megalithic Lunar Observatories*. Oxford, Clarendon Press, 1971) проф. Ал. Том обнародва резултатите от своите дългогодишни проучвания върху мегалитните паметници на Британските острови с оглед на тяхната метрология, геометрия и астрономическо значение. Новата книга „Мегалитни останки в Британия и Бретан“, издадена този път съвместно със сина му, представлява пряко продължение на предишните две и отразява по-нататъшното развитие на проучванията както в териториално отношение, така и в дълбочина. В книгата наред с някои от най-значителните мегалитни комплекси на територията на Великобритания — Стоунхендж, Ейвбъри, Бругар и др. — са представени и проучванията на Ал. Том върху световноизвестните мегалити в района на Карнак във Франция. Получените резултати позволяват да се заключи, че строителите на мегалити в Бретан са използвали същите мерни единици, същата геометрия и са изследвали същите астрономически явления както своите съвременници в Британските острови. Резултатите представляват блестящо потвърждение на правилността на използваната методика на проучване. В какво в същност се заключават изследванията на авторите?

Археологическото проучване на мегалитните паметници в Западна Европа има няколковековна история и въпреки това те продължават да крият от изследвачите голяма част от своите тайни. Проблемите на астрономическото и математическото значение на редица мегалитни паметници и комплекси, нееднократно поставяни в научната литература, доскоро не бяха станали обект на достатъчно задълбочено проучване. Именно тях проф. Том поставя в центъра на своите изследвания. За разлика от някои досегашни опити в тази насока той се основава на внушителни лични теренни проучвания, включващи геодезическото заснемане на стотици отделни обекти. Получените прецизни планове са послужили като основа на по-нататъшния статистико-вероятностен анализ на изходните данни,

използващ постиженията на съвременната математика и изчислителна техника.

Изводите в монографията по отношение на метрологията на мегалитните паметници, макар и неочаквани, се налагат със своята убедителност. Вероятностният анализ на получените резултати изключва всяка възможност за случайно съпадение. Авторите установяват със сигурност използването от строителите на мегалити от Бретан до Оркнейските острови на твърди и постоянни мерни единици, наречени от тях „мегалитен род“ (2,074 м), „мегалитен ярд“ (0,830 м) и „мегалитен инч“ (0,021 м) и отнасящи се, както 100:40:1. Употребата им е най-сигурно изявена при мегалитните кръгови заграждения от типа на кромлехите; при това, докато линейните размери (диаметри, разстояния между отделните менхири) са по принцип интегрални на мегалитния ярд, кривите линии (дъги и периметри) са интегрални на мегалитния род. Мегалитният инч е използван главно при скални релефи, повтарящи в умалени размери някои типични за мегалитните паметници геометрични форми. Изключителната точност, с която са изградени паметници, включващи тежащи много тонове каменни блокове, както и сложното им геометрическо построение, основано на необяснения стремеж за получаване на „чисти“ (т.е. с максимален брой интегрални размери) геометрически форми, могат да предизвикат само уважение към завидните математически и технически умения на техните създатели.

Много място е отделено на анализа на геометрията на изследваните паметници и особено на кръговите заграждения — кръгове, сплеснати кръгове, яйцевидни форми, елипси и други по-сложни форми. Убедително се демонстрира тяхното изграждане на базата на Питагорови триъгълници (формулата на Питагор не е била тайна за създателите им), при това отново с интегрални на основните мерни единици страни. Особено сложно геометрично построение имат големите кромлехи в Стоунхендж, Льо Менек (Карнак) и най-вече Ейвбъри.

Като най-голям принос без съмнение могат да се отбележат изследванията върху астрономическото значение на мегалитните паметници в Западна Европа. Докато в първата книга на Ал. Том голяма част от анализиранияте мегалитни обсерватории бяха определени като предназначени за наблюдение на характерни изгреви и залези на звезди от I величина (Капела, Денеб, Вега, Арктур, Сириус, Алтаир и пр.), сега във връзка с рекалибрацията на радиовълглеродните дати и съответно по-ранната датировка на изследваните паметници в повечето случаи това мнение е коригирано в полза на слънчевите и особено на лунните обсерватории. Като лунна обсерватория е анализиран прочутият мегалитен комплекс в Стоунхендж. Две големи лунни обсерватории са разпо-

ложени в околностите на Карнак, като едната от тях използва като репер най-големия известен менхир в Европа. Подробно е разгледана и най-съвършената праисторическа лунна обсерватория в Брогар.

Проучванията на проф. Ал. Том, изложени и в предните, и в новата книга, без съмнение представляват съществена крачка напред в изучаването

на западноевропейската мегалитна култура. Те се явяват симптоматични и за друго явление — все по-широкото навлизане на други дисциплини в области, считани доскоро привилегия на традиционната археология.

ПЕТЪР ДЕЛЕВ

E. HANSCHMANN, VL. MILOJČIĆ.
Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III, Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit. Teil I (Text). Bonn, 1976; Teil II (Kataloge, Tafeln und Beilagen). Bonn, 1976.

През 1953—1958 г. немска археологическа експедиция под ръководството на Владимир Милойич проведе ограничени по площ разкопки на няколко селищни могили (магули) в района на Лариса (Тесалия). През 1955 и 1956 г. беше проучвана и Аргиса магула, в която за пръв път на Балканския полуостров беше регистрирана безкерамична неолитна култура. Изследванията на този пласт бяха издадени в I том през 1962 г. Материалите от следващия неолитен пласт са обработени от Х. Хауптман, но монографията (II т.) все още не е излязла от печат. Петнадесет години след излизането на първия том се появи третият — проучванията на пласта от бронзовата епоха в Аргиса.

Текстът на монографията обхваща 235 с. Малка част от него е написана от Вл. Милойич, който привежда данните за стратиграфията на ранната и началото на средната бронзова епоха (с. 7—11) и за строителните останки в Аргиса (с. 12—19). Разкопаната площ е около 250 кв. м и обхваща една ивица от западната стръмна част на могилата към Пенейос. Използувана е квадратна мрежа със страна 2 м. Водена е точна документация по механично разграничени слоеве, жилищни хоризонти и ями. Разкопният сектор предлага много сложна стратиграфска картина на пласта от бронзовата епоха. Под жилищния хоризонт от средната бронзова епоха следва хумусен пласт (хиатус), а под него — най-горният жилищен хоризонт от края на ранната бронзова епоха, който е бил опожарен. Отдолу лежат т. нар. отбранителни ровове (ями), които благодарение на прецизното разкопаване са точно очертани и е доказан стратиграфският им ред: (отдолу нагоре) яма 2/3, яма 1, яма 5А и яма 5В.

В пласта от средната бронзова епоха са открити останки от три жилища. По всяка вероятност те са имали каменни основи, а стените им са били изградени с кирпич. Едно от тях със сигурност е завършвало с апсида, обърната на североизток.

Останалата част от изследването е написана от Ева Ханшман.

Проучванията на праисторията на Тесалия (с. 24—28), включително и на бронзовата епоха, започват още в началото на века. До 30-те години там работят такива известни специалисти като Х. Цунтас, А. Уейс, М. Томпсън и К. Грундман. Едва обаче след разкопките на Вл. Милойич в Аргиса стана възможно вярно хронологическо подразделяне, но предложените от него в предварителните отчети синхронизации със Средна Гърция се оказаха не съвсем точни. По-късно той нанесе по-

правки в предложената схема. Трите периода на ранната бронзова епоха в Тесалия (раннотесалийски (РТ) I, II и III) след все още непубликуваните разкопки в Певкакия (край Волос) Вл. Милойич сравни с ранноеладските (РЕ) II и III в Средна Гърция. Тази синхронизация чрез материала от Аргиса доказва и Е. Ханшман.

В доста голяма глава (с. 29—106) авторката прави типологически анализ на целите и фрагментираните керамични съдове от ранната и средната бронзова епоха (броят им е 800), а също и на дребните находки. Керамиката, разгледана по хронологически фази, е подразделена на местна и импортна — главно фирнисова. Първият тип е силно преобладаващ. В параграфа „Периодизация и характеристика на развитието на раннобронзовата керамика от Аргиса магула“ (с. 86—92) Е. Ханшман обобщава основните белези на отделните стратиграфски фази и привежда наблюденията си за тенденциите в развитието на постоянно срещашите се форми. Според нея убедителни примери за континуитетното развитие през целия раннобронзов период в Аргиса са паниците със завит навътре ръб на устието, паниците с полусферична форма и паниците с удебелен отвътре ръб на устието. Все пак отделните стратиграфски фази могат да се обобщат в три хронологически степени: материалът от яма 2/3 принадлежи на РТ I период, материалът от ями 1, 5А и 5В — към три последователни фази на РТ II период, а материалът от жилищния горял хоризонт запълва РТ III период.

Керамиката от началото на средната бронзова епоха се различава значително от тази в предходния период.

Последната глава от монографията — „Мястото на Аргиса магула в рамките на гръцката ранна бронзова епоха“ (с. 107—222) — е може би най-съществената част от изследването на Е. Ханшман. Първият параграф разглежда положението на раннобронзовите находки от Аргиса като част от материалната култура на ранната бронзова епоха в Тесалия (с. 107—154). След подробен и критичен преглед на всички материали от това време в Тесалия се правят някои конкретни и важни изводи. След хоризонта с черноизлъскана керамика тип Лариса тук следва културата Рахмани. Керамиката, характерна за най-късната ѝ фаза, се среща заедно с находките от РТ I период. Това свидетелства за участие и на местното население в създаването на раннобронзовата култура в Тесалия, като този процес се е извършил под въздействието на външни влияния предимно от Средна Гърция. Анализът на селищната система показва по-голяма гъстота в източната част на района особено през РТ I период. Раннотесалийският II период е време на разцвет, но той не е така богат и многообразен, както е РЕ II период (на чиито късни фази РТ II отговаря). През РТ III период селищата отново намаляват, обеднява материалната култура. Забелязват се нови

по форма и техника съдове като предвестници на идващата от север заплаха.

Във втория параграф на същата глава е направена характеристика на ранната бронзова епоха в Средна и Южна Гърция (с. 155—184). Данните се разглеждат по области и се посочват най-съществените черти на трите фази на РЕ период: Еутрезис (I), Кораку (II) и Агия Марина (III).

Третият параграф (с. 185—194) засяга отношенията между раннобронзовите материали от Аргиса и другите тесалийски селища към находките и хронологията на ранноеладската бронзова епоха. Е. Ханшман стига до извода, че раннобронзовата Тесалия е свързана чрез определени форми и общи тенденции в развитието с ранноеладската култура в Средна и Южна Гърция. Тези свързващи звена дават възможност за датиране на раннотесалийските периоди според ранноеладската хронологическа система. Благодарение на използването на целия достъпен материал от изследваните райони Е. Ханшман предлага следната хронология. Раннотесалийският I период отговаря на една не много ранна фаза от развитието на РЕ II. Раннотесалийският II период е съществувал, с голяма сигурност, заедно с развития и късния етап на РЕ II, докато РТ III преминава успоредно с ранната и средната фаза на РЕ III. Веднага трябва да подчертаем, че направената с наличния досега материал подробна синхронизация едва ли може да претърпи кардинални промени.

Четвъртият параграф (с. 195—222) третира взаимоотношенията между Тесалия и Македония през ранната бронзова епоха. Е. Ханшман прави критичен преглед на находките от Гръцка Македония и ги периодизира в три степени: Крицана I—II, Крицана III—IV и Крицана V—VI. Анализът я довежда до убеждението, че по времето на РТ I и през почти целия РТ II не съществуват никакви контакти между двете области. В края на РТ II и през РТ III се отбелязва нарастващо засилване на северните влияния в Тесалия. Сравнявайки материала от Аргиса III (РТ III) и Крицана VI, Е. Ханшман приема мнението на В. А. Лертли и Вл. Милойич, че едно придвижване на население от Македония в Тесалия е сложило край на културата през РТ III период и е допринесло за възникването на нова култура, принадлежаща към средната бронзова епоха. Като свидетелствува и опожареният последен раннобронзов хоризонт в Аргиса, това преселение не е станало мирно. В същото време и всички проучени досега раннобронзови селища от края на ранномакедонския III период в Югоизточна Македония са опожарени или напуснати. Е. Ханшман обаче не е разгледала причините за тези събития.

В заключението (с. 223—229) се повтарят най-важните изводи и постановки на изследването. Предлага се (по липса на радиоуглеродни дати) ранната бронзова епоха в Тесалия да бъде поставена между 2400 и 1975 г. пр. н. е. Имайки предвид обаче някои сравнения с Езеро, ние считаме, че долната граница трябва да се удвее с около два века (радиоуглеродни години). Е. Ханшман приема мнението на Дж. Л. Каски и на редица други изследвачи, че разрушенията в края на РЕ III и РТ III период трябва да се свържат с идването на гърците.

Съществена част от изследването на Е. Ханшман е приложението „Проблемът за шнуровата керамика в Гърция“ (с. 231—235). Имайки предвид

публикации и мнения по този проблем, тя разделя шнуровата керамика от Гърция на две фази. Освен това приема, че шнуровата керамика в Гърция е импорт от северозток, но не посочва кой е най-вероятният ѝ източник.

Рецензираната монография трябва да бъде оценена високо не само заради това, че прави достояние на специалистите целия материал от бронзовата епоха в Аргиса, а и по друга важна причина. В монографията е събрана цялата налична информация за керамиката от ранната бронзова епоха в Континентална Гърция по селища, уточнена е и е предложена по-точна хронология и периодизация. Слабо са засегнати обаче проблемите за синхронизацията и сравненията на тесалийските материали с по-отдалечени райони. Те не са поставени в отношение нито с Егейските острови, нито с Тракия, нито със Северозападна Мала Азия. Това би утежило и без това нелеката работа върху представеното изследване, но би дало възможност за нюансирането и обогатяването на някои изводи, за изясняване истинските причини за някои явления.

Твърде много е писано за произхода на шнуровата керамика в Гърция. Обикновено тя се свързва с импорт от севернопонтийските степи. Пренебрегва се твърде голямата територия на източната част на Балканския полуостров. Обаче след разкопките в Езеро това е трудно приемливо. Анализът на шнуровата керамика от ранния ѝ етап в Гърция недвусмислено показва, че тя произхожда от Тракия. Паниците от Аргиса и Агиас Мамас, биконичните съдове от Аргиса и Певкакия намират много точни аналогии по форма и украса в Езеро (VIII—VII хоризонт). Това е указание за влиянието от северозток (най-вероятно от Тракия) върху процеса на възникване на раннобронзовата култура в Тесалия.

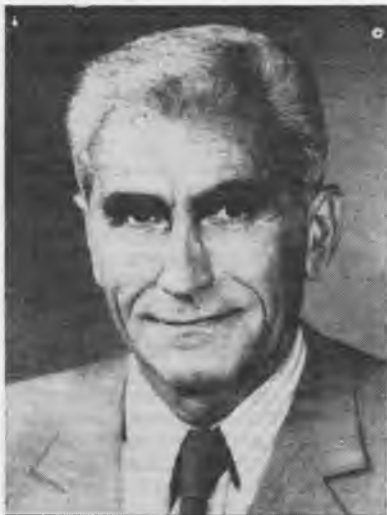
Вторият етап на шнуровата керамика в Гърция се поставя в самия край на раннобронзовата епоха и се свързва с мощна миграционна вълна от север. Вероятно основната маса от това население са били гърците. Тази вълна, както мисли и Е. Ханшман, е започнала в Югоизточна Македония, като първата ѝ жертва е била Тесалия. Но както беше вече казано, населението от Югоизточна Македония също е било *принудено* да напусне родината си. Явно то е било изтласкано на юг под натиска на друго население, за което е най-логично да се мисли, че произхожда от Тракия. Към този извод води наличието на шнурова украса в Гърция, отнасяща се към втория ѝ етап. Тя е нанесена върху гърнета, и то с много по-груб и едър шнур. Аналогично явление се забелязва и в Езеро (V—III хоризонт).

Във втората част на монографията освен каталога с описание на керамиката, находките и илюстрациите (130 с.) са включени 11 таблици с теренни снимки, 11 таблици със снимки на целите и реставрираните съдове и на дребните находки, 89 таблици с рисунки на всички цели и фрагментирани съдове и находки, както и 32 приложения с таблици за основните видове съдове и развитието им в Континентална Гърция. Вторият том не само допълва текста, но е и един справочник за раннобронзовата керамика в Гърция.

Монографията на Вл. Милойич и Е. Ханшман въпреки направените бележки е най-същественото досега изследване върху бронзовата епоха на Тесалия.

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Проф. Иван Гълъбов (1918—1978)

На 13 декември 1978 г. на 60-годишна възраст почина внезапно известният български езиковед проф. Иван Гълъбов, титуляр на Катедрата по славянска филология и директор на Института по славянска филология в Залцбург, както и на Българския научноизследователски институт в Австрия.

Проф. Иван Гълъбов е роден на 28 май 1918 г. в Чирпан. Гимназия завършва в Бургас, след което следва славянска филология в Софийския университет. Още като студент той проявява подчертан научен интерес към езикознанието. През 1942 г. специализира санскрит и староперсийски в Хайделберг, а през 1942—43 г. в Берлин — славянска филология и индоевропейско езикознание при проф. М. Фасмер, Х. Шедер, Е. Шфицер. През

1948 г. започва работа в Археологическия музей в Бургас, на който от 1951 до 1957 г. е директор. Тук той отделя много време и сили за археологическото проучване на българското Черноморие и е основоположник на подводната археология у нас. За големите си заслуги в тази насока признателното гражданство на Несебър избра проф. Ив. Гълъбов за свой почетен гражданин.

От 1957 г. Ив. Гълъбов работи като старши научен сътрудник в Института за български език при БАН. Успоредно с това от 1963 г. до заминаването си за Залцбург чете лекции във ВПИ, по-късно Университет във Велико Търново. От 1970 г. Ив. Гълъбов е редовен професор и ръководител на Катедрата по славянска филология в Университета в Залцбург и директор на Института за славянска филология. Лекциите му, които отлично се помнят от всички негови студенти, обхващат широк кръг проблеми: увод в славянската филология, сравнителна топонимия, старобългарски език, проблеми на славянската лексикология, езикови проблеми на „Слово о полку Игореве“, история на сърбохърватския език, епиграфика, етимология. По негова инициатива през 1966 г. с експедиция Шкорпил — 66 бе поставено началото на проучването на скалните манастири в България с оглед издирването на нови старобългарски надписи.

Изследванията на проф. Ив. Гълъбов в областта на историята на българския език обхващат значителен кръг от въпроси: исторически развой на българския език, старобългарски азбуки и тяхната диалектна основа, старобългарски книжовни школи, ста-

робългарски епиграфски паметници. При проучването на старобългарските паметници — книжовни и лапидарни, той се сблъскваше постоянно с едни от най-важните проблеми на старобългаристиката — за отношението между народен и книжовен език, които го отвеждаха към историческата диалектология и стария книжовен български език. Епиграфските паметници бяха за проф. Ив. Гълъбов изключително важен източник за датирането и локализирането на старите ръкописи. Проучвайки старобългарските епиграфски паметници, той достигна до безспорни изводи относно тяхното значение за филологическата и историческата наука. С името на проф. Ив. Гълъбов са свързани изследвания върху старобългарските азбуки — глаголицата и кирилицата, върху езика на старобългарските автори и върху техните възгледи по езикови проблеми. През последните години той насочваше своето внимание към проблемите на праславянския език, като успоредно с това подготвяше История на старобългарския книжовен език и Корпус на старобългарските надписи. Тези и много трудове, за които имаше събран материал, той не успя да завърши. Не успя да види отпечатана и своята „Старобългарска граматика с увод в славянското езикознание“, над която той работи с любов през целия свой жизнен научен път.

Със смъртта на проф. Ив. Гълъбов славистичната наука загуби един от своите най-авторитетни и видни представители. Започнатият „Корпус на старобългарските надписи“, така необходим на българската наука, остана недовършен.

1. Археологически приноси за историята на гр. Бургас. — ИНМБ, I, 1950, с. 241—251.
2. Един новооткрит надпис от Несебър. — ИНМБ, I, 1950, с. 7—22.
3. Аполонийски приноси. I. Една архаична статуя. П. Родоскоинийска керамика. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 93—118.
4. Топонимични процеси. — БЕ, 1953, 2, с. 168—171.
5. Гробниците на древна Месамбрия разказват. — Наша родина, 1955, 9, с. 13.
6. Каменни гробници от Несебър. — В: Сб. Г. И. Кацаров, II (ИАИ, XIX), 1955, с. 129—147.
7. Един малко известен надпис от времето на Срацимира. — БЕ, 1956, 3, с. 229—239.
8. Минойска надпис наведена в Бургасе (Болгария). — ВДИ, 1956, 3, с. 151—157.
9. Прозорци към света. — Наша родина, 1956, 9, с. 18—20.
10. В Несебър преди шест века. — Наша родина, 1957, 7, с. 18—19.
11. Вълхело-Анхило, Атия-Антея (топонимични приноси). — ИИБЕ, V, 1957, с. 407—409.
12. Грижа за Несебър и неговите паметници. — ПКМ, II, 1957, 2, с. 9—14.
13. Археологически материали и наблюдения из Странджа. — В: Странджанска експедиция. С., 1958, с. 61—72.
14. Бележки за епиграфски паметници от Несебър. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 221—230.
15. Далечното минало на Бургаски окръг. — В: Юбилеен сборник 80 г. от освобождението на Бургас. Бургас, 1958, с. 7—12.
16. Несебър и неговите паметници. Пътеводител. С., 1959, 102 с.
17. Подводни археологически обекти от нашето крайбрежие. — Подводен спорт, 2 май 1959, с. 17—21.
18. Ямболският надпис. — В сб.: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 421—426.
19. Нови паметници в Аполонийската пластика. — В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 223—232.
20. Старата култура и архитектура на Несебър. — Архитектура, VIII, 1961, с. 18—23.
21. Езикови особености на Боянските стенописи от XIII в. — ИИБЕ, VIII, 1962, с. 27—36.
22. Водач на изложбата на стари български надписи. С., 1963, с. 1—11.
23. Въпроси на българската фонетика и писмо. — БЕ, 13, 1963, с. 204—210.
24. Кирило-методиевски проблеми и българска археология и епиграфика. — Археология, V, 1963, 2, с. 6—10.
25. Надписите към Боянските стенописи. С., 1963, 110 с.
26. Паметниците на средновековната българска епиграфика. (По случай 1110 г. на българската писменост). — МПК, 1963, 2, с. 2—7.
27. Каламис и Аполонийската пластика. С., 1965, 55 с., 21 обр.
28. Предримска керамика от Аполония. — ИНМБ, II, 1965, с. 11—48.
29. Климент Охридски и ранните школи на стария български език. — БЕ, 1966, 5, с. 440—456.
30. Български надпис от Царевец от началните години на турското робство. — Археология, 1967, 2, с. 32—35.
31. Преслав в историята на стария български книжовен език. — В сб.: Преслав. I. С., 1968, с. 125—138.
32. Ранни школи на стария български книжовен език. — БЕ, 1968, 2—3, с. 141—148.
33. Скалният надпис при с. Калугерица, Шуменско. — ИНМБ, X, 1974, с. 145—154.
34. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 1975, XVII, 4, с. 13—25.
35. Приносът на епиграфския материал за решаване на лингвистични проблеми. — ИНМБ, XII, 1976, с. 33—47.
36. Нов средновековен български епиграфски паметник. — ИНМБ, XIII, 1977, с. 184—190.
37. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. I, Увод и фонетика. С., 1980, 180 с.
38. Les données de l'onomaistique byzantine et grecque touchant la prononciation de vieux bulgare. — Byzantinobulgaria, I, 1962, p. 313—320.
39. O. Haas. Messapische Studien. Inschriften mit Kommentar, Skizze einer Laut- und Formenlehre, Heidelberg (C. Winter), 1962. — Балканско езикознание, 1965, IX, 2, с. 115—117.
40. Ein altbulgarischer Schriftsteller über den altbulgarischen Artikel. — Zeitschrift für Slawistik, 1966.
41. La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire. — Byzantinoslavica, 28, 1967, p. 98—117.
42. Contribution au problème des contacts bulgare-roumains au Sud du Danube. — Actes du I congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes. VI, Linguistique. Sofia, 1968, p. 213—244.
43. Schrift und Lautsysteme des Altbulgarischen. — In: Die Welt des Slawen, 13, 1968, p. 383.
44. Das Altbulgarische und das Latein im Europäischen Mittelalter (Zu Problematik der internationalen Kultursprachen). Salzburg — München, 1971.
45. Urslavische Auslautprobleme. — In: VII Międzynarodowy kongres slawistów, Warszawa, 26—27.

К. ПОПКОНСТАНТИНОВ

XXIV национална археологическа конференция в Пазарджик

През май 1979 г. Археологическият институт и музей при БАН, Дирекция „Музеи, галерии и археологически проучвания“ при Комитета за култура и Окръжният исторически музей при Окръжния съвет за култура, Пазарджик, организираха XXIV национална археологическа конференция, на която бяха отчетени резултатите от проучванията и разкопките през 1978 г.¹ Заседанията, на които присъстваха 340 участници от институти и музеи за археологически проучвания у нас, се състояха в м. Цигов чарк в околностите на Батак, Пазарджишки окръг. Участваха и членове на международни експедиции, които работят в НР България.

Първото заседание бе посветено на археологическите проучвания в Пазарджишки окръг, богат с паметници от всички исторически епохи. Доклади изнесоха Н. Гиздова, директор на ОИМ — за развитието на проучванията в окръга и техните перспективи, Г. Китов — за разкопките на „Жаба могила“ и други могили в района на Стрелча и Панагюрище, В. Мацанова — за проучванията на праисторическите обекти в окръга. Н. Джамбазов докладва за проучванията на палеолита в България.

В областта на праисторията през 1978 г. са продължили разкопките на редица селища — край гр. Сапарева баня (Г. И. Георгиев, В. Николов), край гр. Марица (А. Радунчева), в кв. Гео Милев в София (Л. Перничева), при с. Овчарово, Търговишки окръг (Ил. Ангелова), при с. Самоводене, Великотърновски окръг (П. Станев), западно от Нова Загора (М. Кънчев, Т. Кънчева), край с. Калугерово, Пазарджишки окръг (Н. Гиздова, Б. Колева), край с. Българчево и селището „Струмско“, Благоевградски окръг (Л. Перничева, Ил. Кулов), на Големия остров край с. Дуранкулак, Толбухински окръг (Х. Тодорова, К. Ботов), при с. Телиш, Плевенски окръг (Н. Попов), селищната могила Осиково, Търговишки окръг (Ил. Ангелова), в Голямата пещера край с. Илия, Кюстендилски окръг (В. Николов), до с. Градец, Видински окръг (А. Йоцова), край с. Хотница, Великотърновски окръг (В. Ил-

чева), до с. Дядово, където млади археолози от Холандия прекарват своята практика под ръководството на Р. Катинчаров, в Нова Загора (Р. Катинчаров, М. Кънчев), при с. Юнаците, Пазарджишки окръг (Р. Катинчаров, В. Мацанова), на Небеттепе в Пловдив (Ат. Пейков) и др.

В областта на тракийската археология през 1978 г. са продължили разкопките на обекти от I хил. пр. н. е.: селището при с. Пшеничево, Старозагорски окръг (М. Чичикова, Д. Гергова), долмени — край с. Хлябово, Ямболски окръг, и с. Голямо Буково, Бургаски окръг (П. Делев), надгробни могили в района на енергийния комплекс „Марица-Изток“ (Д. Николов с колектив), некрополи — при с. Кочан, Благоевградски окръг (Д. Гергова, Ил. Кулов), при с. Черна и с. Крагулево, Толбухински окръг (Ив. Василчин), край Стрелча (Г. Китов), при с. Кралево, Търговишки окръг (Г. Гинев), на Аполония (М. Цанева), в Бургас (П. Балабанов, Ц. Дражева), край с. Кълново, Шуменски окръг (Г. Атанасов), крепости — в м. Алков камък при с. Костадиново, Пазарджишки окръг (Ив. Панайотов с колектив), „Малкото кале“ в района на Созопол (Ив. Венедиков с колектив), акропола на Кабиле и селището от I хил. пр. н. е., както и елинистическия некропол на града (В. Велков, М. Домарадски, Д. Гергова, Л. Гетов). Подводни археологически проучвания са проведени в Несебър (Л. Огненова-Маринова, Ж. Чимбулева, Е. Теоклиева), между н. Емине и Ахтопол и на други места по Черноморското крайбрежие (К. Порожанов, Ив. Карайотов и др.).

Многобройни разкопки са проведени през 1978 г. и в центровете от времето на римското владичество в българските земи и от късната античност: във Филипопол (Хр. Джамбов, Л. Ботушарова, Ел. Кесякова), в Ескус (Т. Иванов, А. Балканска, Е. Генова, Т. Ковачева, В. Найденова), в Сердика (М. Станчева), в Нове — източен сектор (колектив под ръководството на М. Чичикова) и западен сектор (ръководител Ст. Парнишки-Пуделко от университета в Познан), в Августа Траяна (Д.

Николов, Д. Янков), в Рациария (Я. Младенова, Й. Атанасова, В. Найденова, Б. Божкова и италиански археолози от университета в Болоня под ръководството на Дж. Сузини), в Ятрус (археолози от ГДР под ръководството на Кл. Вахтел, на българския сектор — Г. Кузманов), града при с. Войвода, Шуменски окръг (Ст. Дамянов, Г. Атанасов), в Германия (Т. Иванов с колектив), в Сексагинта Приста (Д. Станчев), в Пауталия (Л. Русева-Слокоска), в Монтана и територията ѝ (Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров), на селището край Белово (Ив. Венедиков, Ст. Дамянов, Г. Лазов) и край с. Караново, Сливенски окръг (Д. Николов, М. Кънчев, Б. Борисов), в керамичните центрове край Павликени и Бяла черква, Великотърновски окръг (Б. Султов, М. Цочев) и край с. Пет могили, Шуменски окръг (Г. Атанасов), на вили — край с. Долна Кремена, Врачански окръг (Сп. Машов), край с. Червена могила, Пернишки окръг (В. Любенова), край Плевен (Т. Ковачева), сграда край Костинброд (В. Божилова) и в с. Обзор, Бургаски окръг (П. Балабанов, Ж. Чимбулева), на базиликите край с. Гърмен, Благоевградски окръг (В. Попова), на крепости — при н. Шабла (Ив. Василчин), при с. Малко Чочовен, Сливенски окръг (Зл. Гочева, И. Бънев), Августа във Врачански окръг (Сп. Машов), в м. Градище край Габрово (К. Койчева), Кипиловската крепост в Сливенски окръг (Д. Митова-Джонкова), на некрополи — край с. Богомилово, Старозагорски окръг (Д. Янков), в Кърджали (Цв. Дремсизова-Нелчинова), край с. Пиперица, Благоевградски окръг (Т. Кузманов), край язовир „Г. Димитров“, Старозагорски окръг (М. Чичикова с колектив), край Панагюрище (П. Теодосиев). Проведени са експедиции по течението на Места и Струма (М. Домарадски, Д. Гергова, Ил. Кулов, Б. Цветков, Ю. Маринова), разкопавани са и пластовете от римския период на тракийския град Кабиле, късноантични сгради и крепостни съоръжения (А. Милчева, Н. Танчева-Василева, Л. Гетов, Г. Лазов).

В областта на средновековната археология през 1978 г. са проведени мащабни проучвания в древните български столици: в Плиска — по крепостните стени, в Дворцовия център, в т. нар. Крумов дворец, манастирския комплекс край Голямата базилика и нейния некропол (Ст. Ваклинов, Р. Рашев, М. Ваклинова, К. Попконстантинов, П. Георгиев, Ст. Витлянов, Л. Дончева-Петкова, Т. Балабанов, Ж. Въжарова с колектив), в Преслав — по крепостните стени, в дворцовия комплекс, в т. нар. Кръгла църква, на манастири и църкви, граждански комплекси (съветска експедиция с ръководител Св. Плетнюва, Т. Тотев, Р. Рашев, Ив. Жандова, Ст. Витлянов, Д. Овчаров, Ж. Аладжов, М. Ваклинова, Ст. Бояджиев, К. Попконстантинов), във Великото Търново — на манастирския комплекс „Велика Лавра“, на Царевец (А. Попов, Ив. Джамбов, Ат. Писарев, И. Алексиев, М. Долмова-Лукановска, Т. Овчаров, Р. Анчева, П. Славчев, Зл. Геннова, Л. Квинто, П. Гатев, Д. Станчев, Ст. Йорданов). Продължили са разкопките: на Шуменската крепост (В. Антонова), от българо-полската експедиция на селището край с. Одръци, Толбухински окръг (български колектив Ст. Михайлов, Л. Дончева, Д. Топтанов), на ранносредновековния Дионисопол (М. Димитров), на античната и средновековна крепост „Калето“ в Мездра (Д. Димитрова), на селището Констанция при гр. Марица (Д. Аладжов),

на средновековното селище над античния Ятрус (Ж. Въжарова, И. Алексиев), при с. Гарван, Силистренски окръг (Ж. Въжарова с колектив), край с. Горановци, Кюстендилски окръг (Ж. Въжарова, С. Иванов), прабългарското селище до с. Топола, Толбухински окръг (Л. Бобчева, Ст. Ангелова, Ив. Василчин), на некрополи — до гара Табачка, Русенски окръг (Д. Станчев), край с. Черниче, Благоевградски окръг (Ж. Въжарова, Д. Топтанов), край с. Туховище, Благоевградски окръг (Д. Стоянова-Серафимова). Проучвани са редица манастири и техните околности: Рилският (Г. Джингов), постницата „Св. Лука“ край манастира (Д. Димитрова), Килифаревският (Я. Николова), Бачковският (Р. Морева), скални манастири по р. Суха в Толбухински окръг (А. Маргос). Продължили са разкопките на Пернишката крепост (И. Чангова, И. Щерева, В. Любенова), Асенова крепост (Л. Морева), на средновековния град Никопол (Ек. Манова), Мелник (В. Нешева, Б. Цветков, Г. Стоянов, Л. Иванова), Червен (В. Димова, Ст. Йорданов, Д. Иванов), на крепостите — при Петрич (Д. Топтанов), на н. Калиакра (Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова), „Боженишки Урвич“ (В. Василев), при с. Дебнево, Ловешки окръг (Ив. Захариев, М. Цачева), в Ямбол (Д. Димитрова), „Красен“ край Панагюрище (Д. Топтанов с колектив), в м. Пречиста и м. Казанджийска лъка при с. Градница, Габровски окръг

(А. Милчев, П. Димитров), на н. Чиракман (В. Василев, А. Салкин, Ив. Сотиров, д-р Сл. Чолаков), в с. Горна крепост, Кърджалийски окръг (Ив. Балкански), „Баба Вида“ във Видин (В. Вълов), на обект „Килийно училище“ в Кюстендил (Ст. Михайлов, М. Се-стримска). Регистрирани са средновековни паметници в Родопите (Ст. Михайлов, В. Нешева, Б. Цветков).

Изнесените доклади съдържат приноси в проучването на праисторическата, античната и средновековната култура в българските земи. Открити са паметници, които обогатиха нашето културно наследство.

На последното заседание бяха изнесени доклади, посветени на прилагането на съвременни методи при археологическите проучвания. Разискван бе и въпросът за организацията на Научния архив на Археологическия институт.

По време на научната екскурзия из Пазарджишки окръг участниците в конференцията бяха запознати с археологическите проучвания и открития на територията му.

¹ Публикувана е брошура Археологически открития и разкопки през 1978 г. XXIV Национална конференция в гр. Пазарджик (Резюмета и доклади). С., 1979, 190 с. — с резюмета на докладите за проведените разкопки и получените научни резултати.

Книгопис

Общи съчинения

Ангелов, Димитър. Основные направления исследовательской работы Археологического института Болгарской Академии наук до 1980. — *Slovenska archeologia*, 1978, N 2, p. 55—56.

Аргатски, Валин. Рудничество с конца бронзовой эпохи до пятого века от нашей эры в Родопях. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2. Варна, 1975, 126—127.

Боярский, В. А. Начало открытого способа добычи руд в центральном и юго-восточных районах России (с древнейших времен до конца XIX в.). — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2. Варна, 1975, 111—118.

Бъчварова, Нели. Международен конгрес по история на медицината. — ИПр, 1978, 6, с. 148—152.

От 20—25 август 1978 г.² в Пловдив. Кратки резюмета на изнесени доклади за медицината в

българските земи през античността и Средновековието.

Професор Станчо Станчев Ваклинов. (Некролог). — ИПр, 1978, 6, с. 164—165.

Велчев, Васил. Н. Към въпроса за разработването на рудните находища в Балкана в миналото. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 180—187.

От праисторическата епоха до XVII в.

Вут, Фр. Р. Принос към историята на Витошкия железодо-

бив. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 150—165.

От праисторическата епоха до XIX в.

Колев, Камен. Старши научен сътрудник Петър Йорданов Детев на 75 години. — Изв. Музеите Юж. България, 2, 1976, с. 7—18.

С библиография на публикациите му.

Краев, Димитър. Находки в старите работи на мините „Росен“, „Плакалница“, „Раковица“ и „Спахиево“, Хасковско. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 166—178.

От праисторическата епоха до XVII в.

Лазаров, Михаил. Потерянная флотилия. Л., Судостроение, 1978.

Лазаров, Михаил. Потъналата флотилия. Очерк за подводната археология. Варна, 1975.

Rez.: Jan Grzeskowiak. O archeologii podwodnej. — Z otchłani wieków, 1978, N 3, p. 236—237.

Максимов, Емануил. Старото рударство в Рило-Родопския район. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2. Варна, 1975, 43—58.

От енеолита до средните векове Миланов, Милан. Археологически обекти и находки в поречието на Златица. — Изв. Музеите Северозап. България, 2, 1978, с. 57—73.

Николов, Богдан, Спас Машов и Цветко Илиев Шишков. Камено поле. Враца, 1979. 48 с. с ил.

Исторически преглед от праисторическата епоха до днес.

Николов, Богдан. Липница. Враца, 1979. 37 с.

Исторически преглед.

Попйорданов, Х., В. Велков и А. Вълчев. Кратък обзор върху периодизацията и развитието на минното дело в Балканските страни. (Пленарен доклад). — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2. С., 1975, 16—25.

От IV хил. пр. н. е. до XVII в.

Попов, Владимир. Етнически движения от Тракия към Мала Азия до VII—VI в. пр. н. е. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 109—114.

Чолаков, Иван. Старото рударство във Врачанска Стара плани-

на. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 80—92.

Швагжик, Фердинанд. История горного дела на польских землях с древнейших времен до XIX века. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 1975. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 293—313.

Weisgerber, Gerd. Les ouvrages miniers préhistoriques et antiques en Europe du Sud-Est dans la littérature scientifique allemande. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 264—274.

Праистория

Азартс, П., Ст. Иванова и Св. Сиракова. Муселиевското палеолитно находище и неговата геологическа среда. — Археология, 1978, 4, с. 1—13.

Георгиев, Георги Ил. Културата в Тракия и Северозападна Мала Азия през VI—III хил. пр. н. е. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 78—83.

Георгиева, Румяна Иванова. Югозападна Тракия през ранната желязна епоха. Автореферат на дис. . . „канд. на истор. науки“. С., БАН, 1979. 25 с.

Детев, Петър. За стратиграфско-хронологичната терминология на праисторията. — Изв. Музеите Юж. България, 4, 1978, с. 51—68.

Детев, Петър. Разкопки на селищната могила Ясатепе в Пловдив през 1970 и 1971 г. — Изв. Музеите Юж. България, 2, 1976, с. 81—141.

Езеро — раннобронзовото селище. (Моногр.). С., БАН, 1979. 548 с. с ил.

Авт.: Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров, Е. Н. Черних, К. Кънчев, Ст. Иванов, В. Василев, Р. Денъл, М. Кънчев и Е. Бацова Под. ред. на Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров и Д. Г. Димитров.

Иванов, Иван С. Варненският некропол и неговото място в праисторията на Източното Средиземноморие. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 94—102.

Йоцова, Ана. Новооткрити селища от ранната бронзова епоха

във Видински окръг. — Изв. Музеите Северозап. България, 2, 1978, с. 1—15.

Катинчаров, Румен. Културни връзки и взаимоотношения през бронзовата епоха между българските земи и съседните територии на Югоизточна Европа. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 84—93.

Катинчаров, Румен. Културни връзки и взаимоотношения на Тракия и Крит през ранната бронзова епоха. — Векове, 1979, 1, с. 43—48.

Миндели, З. О., В. Ф. Чанишвили и Т. П. Муджири. К истории техники добычи медных и сурьмяных руд в древности. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2, Варна, 1975, 101—110.

Николов, Богдан. Некропол от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско. — Изв. Музеите Северозап. България, 2, 1978, с. 17—42.

Панайотов, Иван и Кирил Йорданов. По въпроса за минното дело и металургията в Тракия през бронзовата и желязна епохи. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 24—39.

Пеев, Иван. Следи и вещественни паметници от златодобивна дейност по българските земи. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 93—106.

От праисторическата и античната епоха.

Тодорова, Хенриета. България и Югоизточна Европа през неолита и енеолита. (Краят на VII—V хил. пр. н. е.). — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 69—77.

Тодорова, Хенриета. Най-ранни данни за употреба на метали в България. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 5—13.

През енеолита и бронзовата епоха.

Тодорова, Хенриета и Торос Хорисян. Овчарово. (Албум). Сн. Торос Хорисян и Хенриета Тодорова. С., Септември, 1976.

Rez.: Olaf Hockmann. — Germania, 56, 1978, N 2, p. 559—562.

Фол, Александър. Тракия и Югоизточна Европа през II—I хил. пр. н. е. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 63—68.

Черных, Евгений Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. (Моногр.). (Отв. ред. Н. Я. Мерперт). С., БАН, 1978. 388 с. с ил. и табл., 2 л.к. и табл. През енеолита и бронзовата епоха.

Bankoff, H. Arthur. Copper trade and the Middle Bronze Age of the Middle Danubian Region. — *Apulum*, 13, 1975, p. 17—22.

Разглежда и българските земи. Bona, Istvan. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest, Akad. Kiado, 1975, 317 p. ill. 144 ill. (Archaeologia hungarica. 49).

Rez.: Anthony Hardinf. — *Proceedings Prehistor. Soc.*, 44, 1978, p. 463—465.

Cernych, E. N. Aibunar — a Balkan copper mine of the fourth millennium B. C. (Investigations of the years 1971, 1972 and 1974). — *Proceedings Prehistor. Soc.*, 44, 1978, p. 203—218.

Clark, Grahame. Pre historie sveta. Praha, Orbis, 1973. 389 p. ill.

Разглежда и българските земи през праисторическата епоха.

Comşa, Eugen. Elements méridionaux de la plastique anthropomorphe néolithique en territoire Roumain. — *Apulum*, 13, 1975, p. 9—16.

Съобщение пред III конгрес интернат. étud. Sud-Est europ.

Културни влияния и с българските земи.

Georgiev, Georgi I. Gjetje prehistorike ne Bulgari dhe zhvillimi kultural ne Maqedoni dhe Shqiperi prej neolitit deri ne periudhen e bronzit te hershem. — В: Studime Ilire. Kuvendi i pare i studimeve Ilire (Tiranë 15—20 shtator 1972). Т. 1. Prishtine, 1978, 103—116.

Greeves, T. A. P. The Use of Copper in the Cucuteni-Tripolye Culture of South-Europe. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 127—149.

Internationale Symposium über die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten, Budapest—Velem. 25.—30. 5. 1977. — *Archeol. rozhledy*, 1977, N 6, p. 669—670.

Изнесени доклади за културните връзки с българските земи

и Югоизточна Европа от Х. Тодорова, Х. Квита, Е. Комша, Е. Шуберт.

Jovanović, Borislav. The oldest copper metallurgy in the Balkans. A study of Diffusion of Copper from Asia Minor to South-eastern Europe. — *Expedition*, 1978, 1, p. 9—17.

Металургията в българските земи през енеолита (Айбунар). Jovanović, Borislav. Primary Mining in the Central Balkan. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 40—57.

За Айбунар. Morintz, Sebastian. Contribuții arheologice la istoria traciilor timpurii. Т. 1. Epoca bronzului in şpatul carpato-balcanic. Bucureşti, Editura Acad. RSR, 1978, 216 p. ill. (Biblioteca de arheologie. 34).

Разглежда и българските земи. Prehled praveku sveta. Sv. 1—2. Praha, Statni pedagog. naklad, 1976.

Auct. Jan Bouzek etc. Разглежда и праисторическата епоха в българските земи.

Todorova, Henrieta. Die Pavce Kultur in Nordbulgarien. — В: Internat. Symposium über die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten, Budapest — Velem, 25.—30. 5. 1977.

Доклад, четен на симпозиума. Vulpe, Alexandru. Die Axte und Beile in Rumänien. II. München, Beck'sche Verlag, 1975. IX, 97 p. 1 Abb. 63 Taf. (Prähistor. Bronzefunde, Abt. IX, Bd. 5).

Rez.: Henrieta Todorova. — *Germania*, 56, 1978, 2, p. 362—364.

Античност

Александров, Георги. Два слънчеви часовника от Монтана (дн. Михайловград). — *Изв. Музеите Северозап. България*, 2, 1978, с. 31—42.

Александров, Георги. Добив на злато в античната Монтана (дн. Михайловград). — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 118—126.

Антонова, Вера. Шуменската крепост през римската епоха (II—IV в.). — *Археология*, 1978, 4, с. 13—24.

Атанасова, Йордана. Гробни съоръжения от некропола на Рациария. — *Изв. Музеите Северозап. България*, 2, 1978, с. 43—55.

Балканска, Ана. Тракия и елинистическия свят. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на БИД). Т. 1. С., 1979, 134—139.

Вахтел, Клаус. Територията на днешна България в системата на римското провинциално управление от I до III в. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на БИД). Т. 1. С., 1979, 168—171.

Велков, Велизар. XV международна конференция по класически студии „Ейрене“. — *СпБАН*, 1979, 1, с. 87—93.

Велков, Велизар. Тракия и Долна Мизия в историческото развитие на Балканския полуостров през римската епоха. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на БИД). Т. 1. С., 1979, 140—150.

Иванов, Теофил. Градоустройство на градовете в Долна Мизия и Тракия според археологическите проучвания през 1971—1975 г. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на БИД). Т. 1. С., 1979, 151—160.

Иванова, Мила. Форма и композиция в античната архитектура. (Изследване). Т. 3. Рим. С., Наука и изкуство, 1978. 148 с. с ил. и пл.

Керемидчиев, А. Римское горное дело в Восточной Македонии. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа. Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 58—69.

Колев, Камен. Ново мнение за трите канички с форма на женска глава от тракийското златно съкровище от Панагюрище. — *Изв. Музеите Юж. България*, 4, 1978, с. 69—101.

Лазова, Цвете и Светлана Янкиева. XV международна конференция по класически студии „Ейрене“. — *Векове*, 1979, 1, с. 91—93.

Маразов, Иван. Ритоните в древна Тракия. (Моногр.). С., Бълг. художник, 1978. 180 с. с ил.

Милчев, Атанас. Културно-исторически връзки между Тракия и южния район на СССР през X—III в. пр. н. е. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на БИД). Т. 1. С., 1979, 122—133.

Милчев, Атанас, Кина Койчева. Ранновизантийска базилика в м. Градище край Габрово. — *Археология*, 1978, 4, с. 25—33.

Минчев, Александър. Една рядка лампа-теракота от Олесос. — Изкуство, 1979, 2, с. 44—45.

Митова-Джонова, Димитрина. Металодобивът в Самоковско през късната античност в светлината на археологическите материали от с. Поповяне. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 70—80.

Найденов, В. Симпозиум по тракийска култура и изкуство в Чехословакия. — Археология, 1978, 4, с. 57.

През април 1978 г. в Прага.

Николов, Ганьо. Рударската дейност в земите в Северозападна България по времето на траките. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2. Варна, 1975, 37—42.

Сакелариу, М. Пелазгите в Тракия. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на БИД). Т. 1. С., 1979, 103—108.

Станчева, Магдалина. Устройство на златоносните рудни галерии край София. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 107—108.

Танкова, Валентина. Погребение в саркофаг от Пловдив. — Изв. Музеите Юж. България, 4, 1978, с. 103—109.

Тачева-Хитова, Маргарита. Тракийските земи и Мала Азия през римската епоха. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на БИД). Т. 1. С., 1976, 161—167.

Тодорова Хенриета и Петър Делев. Трети Филипополски седмици на тракийската история и култура. — ИПр, 1979, 1, с. 150—153.

Фол, Александър. Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха. (Моногр.). С., Наука и изкуство, 1975. 271 с.

Rez.: Y. B. — Revue archéol., 1978, 2, p. 331.

Чичикова, Мария. Тракия, Анатолия, Кавказ и Северното Черноморие през старожелязната епоха. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 115—121.

Allen, D. F. The Sark Hoard. Oxford, 1971. 31 p. ill.

Състоящо се от 13 фалери и пластинка във форма на делфин. Намира във фалерите тракийско

влияние, пренесено в Галия и Германия от помощни войски от тракийски произход.

Bakalakis, G. Deyteres phrontides. — Epistimoniki epetiris philosophikis scholias, 2, 1974, 247—255, 8 p. ill.

Като паралел привлича надгробната стела на Анаксандър от Аполония.

Bayet, Jean. Un nouvel Hercule funéraire et héroisation grecoromaine en Thrace. — В: Idéologie et plastique. Rome, 1974, 333—375 (Collection de l'École fr. de Rome. T. 21).

Dall, Siegrid. Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kult. und typol. Untersuchung anhang epigr., numism. und archäol. Denkmäler. München, Fink, 1977. (Münchener Archäol. Studien. 7).

Разглежда и селища от Югозападна България и култовете в тях.

Fink, Josef. Das neue Deines-Bild auf der Grabstele in Sofia. — Jahreshefte des Österr. Archäol. Inst. in Wien, 51, 1976—1977, p. 13—18.

Надгробната плоча на Анаксандър от Аполония.

Honea, Keny. Metallurgy on Kythnos island, Greece. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2. Варна, 1975, 119—121.

Kitov, Georgi. Die Anwendung der geophysischen Erdausgrube und anderer Technik zur Erforschung der Grabhügel unweit der Stadt Streltscha und deren Bedeutung für die Thrakologie. — Archaeologia Baltica, 3, 1978, p. 63—77.

Mithraic studies. Proc. of the I Internat. Congress of mithraic studies. Ed. John R. Hinnels. Vol. 1—2. Manchester, Univ. Press, 1975.

В някои статии се разглежда култът на Митра в Тракия и Мизия.

Novae—Sektor zachodni, 1975. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego. — Archaeologia, 28, 1977, p. 153—208.

Novae — miasto rzymskie nad Dunajem. Wystawa archeologiczna, Warszawa I—III 1979. (Katalog). Warszawa, 1979. 12 p. ill.

Nikolov, Dimitur. The Roman villa at Chatalka, Bulgaria. Oxford, British Archaeol. Reports, 1976. 169 p. 118 figs. (BAR Suppl. Series, 17).

Rez.: T. F. C. Blagg. — Bull. of the Inst. of Archaeology, 15 1978, p. 259—260.

В. И. Кузищин. — ВДИ, 1979, 1, с. 214—218.

Ogdenova-Marinova, Ljuba. Notes sur les parures de la Thrace et de l'Anatolie. — В: Proceedings of the Xth Internat. Congress of Classical Archaeology. Ankara, 1978, 989—994, 4 p. pl.

Ogdenova, Ljuba. Verejtje mbi stolitë dhe Thrake dhe Ilire të shekujve V—III p.e. sônë. — В: Studime Ilire. Kuvendi i parë i studimeve Ilire (Tiranë 15—20 shtator 1972). T. 1. Prishtinë, 1978, 385—395.

Ogdenova-Marinova, L. Verejtje mbi stolite dhe Thrake dhe Iliriane të shekujve V—III para eres se re. — В: Urbanizimi i Ilirise se jugut në dritën e të dhenave arkeologjike. Tiranë, 1972, 1—8.

Pelletier, André. Les Thraces à l'heure du XXe siècle. — Revue archéol., 1978, 2, p. 291—293.

II международен конгрес по тракология в Букурещ, 1976 г.

Preda, C. et Gh. P. Bordea. Le IIe Congrès international de Thracologie (Bucarest 1976). — Dacia, 1977, 21, p. 5—12.

Press, Ludwika. Travaux de l'expédition archéologique polonaise à Novae, Secteur Ouest 1977. — Latomus, 1978, 4, p. 960—965, 6 p. ill.

Romanowska, D. Sympozjum trakologiczne w Panstwowym Muzeum archeologicznym w Warszawie. — Wiadomosci archeol., 1977, 2, p. 248.

Симпозиум по тракология в Археологическия музей във Варшава.

Rusu, Mircea. L'exploitation et l'usage des métaux chez les thraces transylvains dans la période Halstatt (1200—1000 av. n. è.) — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2, Варна, 1975, 26—36.

Tacheva-Hitova, Margarita. Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländer. (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, IV). — Balkan Studies, 19, 1978, 1, p. 59—75, 3 p. ill.

Toncheva, Goranka. Sur l'origine des Thraces (à la lumière des nouvelles recherches archéologiques). — В: Actes du VIIIe congrès internat. sciences préhistor. et protohistor., Beograd 1971. T. 3. Belgrad, 1973.

Velkov, Velizar. Thrakien und Kleinasien. — В: Proceedings of the Xth Internat. Congress of

Classical Archaeology. Ankara, 1978, 95—102.

Zimmermann, K. Neues aus der alten Welt... Bulgarien. — Das Altertum, 1978, 4, p. 254—255.

Проучване на тракийски надгробни могили.

Средновековие

Бакалова, Елка. Бачковската костница (Моногр.). С., Бълг. художник, 1977.

Рец.: Елена Флорева. „Бачковската костница“ от Елка Бакалова и „Сеславската църква“ от Дора Каменова. — Изкуство, 1979, 1, с. 43—44.

Балкански, Иван. Водохранилища в крепостите на Източните Родопи. — Изв. Музеите Юж. България, 4, 1978, с. 111—118.

Божков, Атанас. Средновековни релефни икони в България. — Изкуство, 1979, 2, с. 10—18.

Велика Моравия. (Каталог на изложба). С., 1979. 41 с. с ил.

Декември 1977 — януари 1978 г. по случай дните на чехословашката култура в България.

Вълов, Въл. Скалният манастир в местността „Албатин“ — Видинско. — Изв. Музеите Северозап. България, 2, 1978, с. 83—106.

Георгиев, Владимир. Старобългарският календар. — Пробл. културата, 1979, 1, с. 90—93.

Гинев, Георги. Двубреден некропол край Търговище. — Векове, 1979, 1, с. 58—60.

Джингов, Георги. Традиции и влияния в старобългарското стъкларство от IX—X век. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 233—243.

Джурова, Аксиния. Българо-кипърски културни връзки. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 222—227.

През средновековието.

Джурова, Аксиния. Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретния архив на Ватикана (IX—XVII). (Науч. консултант и ред. Жозе Рунскар и Иван Дуйчев). С., Наука и изкуство, 1978. 151 с., XXIII табл.

Дончев, Слави. Восточные параллели Преславского и Мадарского всадников и сведения о европейских гуннах. — В: У истоков творчества. Новосибирск, 1978, 203—212.

Дончева-Петкова, Л., Ж. Златинова. Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. — Археология, 1978, 4, с. 37—48.

Златев, Манол и Валентин Тодоров. Изследване на стенописите в Боянската църква с ултравиолетови и инфрачервени лъчи. — МПК, 1978, 4, с. 19—25.

Каменова, Дора. Сеславската църква. История, архитектура, живопис. (Моногр.). С., Бълг. художник, 1977.

Рец.: Елена Флорева. „Бачковската костница“ от Елка Бакалова и „Сеславската църква“ от Дора Каменова. — Изкуство, 1979, 1, с. 43—44.

Коледаров, Петър. Мореплавателни карти, наръчници и други свидетелства за международното значение на Втората българска държава. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 290—298.

Лазарев, В. Н. Предисловие к книге Л. Прашкова „Българска монументална живопис от XII до края на XIV век (материали и техника)“. — В: В. Н. Лазарев. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. М., 1978, 55—56.

Недев, Стефан. По някои още неуточнени географски названия от нашето Средновековие. — Изв. Военноистор. научно д-во, 26, 1978, с. 98—114.

Николова, Бистра Н. Свещник с изображения от с. Овчарово, Търговищки окръг (IX в.). — Археология, 1978, 4, с. 33—36.

Овчаров, Димитър. Средновековни графитни рисунки от България и тяхната връзка с наскалното изкуство на Средна Азия и Сибир. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 244—252.

Славчев, Петър. За керамичното производство в средновековния Царевец. — Археология, 1978, 4, с. 49—54.

Стойнев, Анани. Елементи от религиозно-митологическия комплекс на прабългарите. Опит за светогледен анализ. — Пробл. културата, 1979, 1, с. 36—53.

Цончева, Мара. Църквата Свети Георги в София. (Науч. моногр.). С., Бълг. художник, 1979. 276 с. с ил.

Чангова, Йорданка. Българският средновековен град и градовете в Югоизточна Европа. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II

конгр. на БИД). Т. 1. С., 1979, 233—238.

Bakalova, Elka. La vie de sainte Parascève de Tirnovo dans l'art balkanique du Bas Moyen âge. — Byzantinobulgarica, 5, 1978, p. 175—209.

Comşa, Maria. Unele considerații privind situația de la Dunarea de Jos în secolele VI—VII. — Apulum, 12, 1974, p. 300—319.

На базата на писмени и археологически данни определя първата поява на славяните по Долен Дунав в 527 г.

Diaconu, P. et S. Baraschi. Pacuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV). II. București, 1977.

Рец.: Димитър Овчаров. — Археология, 1978, 4, с. 55—56.

Dončeva-Petkova, Ljudmila. Croix d'or—reliquaire de Pliska. — ИАИ, 35, 1979, с. 74—91.

Mašov, Spas. La nécropole médiévale près du village Gradešnica, dép. de Vraca. — ИАИ, 35, 1979, с. 31—47.

Ovčarov, Dimităr. Graffiti médiévaux de Pliska et de Preslav. — ИАИ, 35, 1979, с. 48—64.

Săsălov, Dimităr. Problèmes sur l'origine de la décoration de façade céramoplastique. — ИАИ, 35, 1979, с. 92—110.

Stančeva, M. Sofia au Moyen âge à la lumière de nouvelles études archéologiques. — Byzantinobulgarica, 5, 1978, p. 211—228.

Stančeva, Magdalena, Ljudmila Dončeva-Petkova. Sur la surface habitée de Sredec au IX—XIVe s. — ИАИ, 35, 1979, с. 111—133.

Totev, Totju. Icones peintes en céramique de „Tuzlalăka“ à Preslav. — ИАИ, 35, 1979, с. 65—73.

Važarova, Zivka. Zur Frage der Etnogenese und der materiellen Kultur des bulgarischen Volkes. (Zwei Nekropolen aus Nordostbulgarien). — ИАИ, 35, 1979, с. 5—30.

Vergno, Dominique. Les monastères bulgares. — Archeologia, 1978, 120, p. 46—53.

Нумизматика

Анохин, В. А. Монетное дело Херсонеса. Киев, 1977. 176 с.

Рец.: Янчо Янев. — Нумизматика, 1979, 1, с. 25—28.

Жеков, Господин. Каталог византийски монети. С., Бълг. нумизм. д-во, 1979. 39 с. с ил. (Нумизматична тетрадка, 3).

Колев, Камен. Колективни находки на монети, известни от 1969 година. — Изв. Музеите Юж. България, 2, 1976, с. 161—162.

Колев, Камен. Нумизматични данни за рудодобива на Балканския полуостров. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 2. Варна, 1975, 70—78.

Ликсв, Гсрги. Възпоменателни монети, пуснати в обращение от Българска народна банка през 1975—1978 г. — Нумизматика, 1979, 1, с. 21—24.

Радев, Валентин. Орденовите отличия на Найдено Геров. — Нумизматика, 1979, 1 с. 18—19.

Стоянсва-Сграфимсва, Димка. Монетната украса на Българския народен женски костюм през XVI—XVII в. — Бълг. етнография, 1979, 1, с. 16—35.

Христсва, Здравка. Лиляната декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети. — Нумизматика, 1979, 1, с. 13—17.

Юруксва, Й. Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. — Археология, 1978, 4, с. 58—62.

Юруксва, Йорданка. Монетосеченето на Севт III. — Нумизматика, 1979, 1, с. 3—12.

Alföldi, Maria R. Antike Numismatik. T. 1—2. Mainz/Rhein, Ph. von Zabern, 1978. (Kulturgeschichte der antiken Welt. Bd. 2, 3).

T. 1. Theorie und Praxis. 218 p. 7 k.

T. 2. Bibliographie. 323 p. 20 ill.

Gerasimov, T. Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten. — Byzantinobulgarica, 5, 1978, p. 123—146.

Gerasimov, Todor. Trésors monétaires trouvés en Bulgarie au cours de 1968, 1969 et 1970. — ИАИ, 35, 1979, с. 131—141.

Kolcu, Kamen. Données numismatiques pour l'exploitation minière de la Péninsule Balkanique. — В: Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна 1975 г. Сб. доклади. Т. 1. Варна, 1975, 243—263.

Youroukova, Yordanka. Coins of the ancient Thracians. Oxford, 1976. 129 p. 28 Taf. (BAR Suppl. Series 4).

Rez.: Harald Kùthmann. — Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, 27, 1977, p. 131.

Е п и г р а ф и к а

Андреев, Йордан. Нарышская надпись князя Симеона и административное устройство Болгарского государства в конце IX и начале X в. — Etud. balk., 1978, 3, p. 121—131.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарски надписи. С., БАН, 1979. 253 с., 42 л. ил.

Ковачева, Теодора. Новооткрит латински надпис от Ескус. — Изв. Музеите Северозап. България, 2, 1978, с. 75—82.

Gerasimova-Tomova, Vasilka et Lorenz Hollenstein. Neue Meilensteine aus Bulgarien. — Epigraphica, 40, 1978, N 1—2, p. 91—121.

Gjuzelcu, V. et J. Koder. Ein inschriftliches Grabepigramm des Jahres 1428 in Nesebär. — Byzantinobulgarica, 5, 1978, p. 305—310.

Velkov, Velizar. Zum Militärwesen der römischen Provinz Thracien. Das Militärlager Cabyle. — Chiron, 8, 1978, p. 433—439.

Доклад пред VII международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика, Констанца, 9—15 септ. 1977 г.

Музейно дело и консервация

Григоров, Григори и Христо Етрополски. Консервационни проблеми на изложбата „1000 години българска икона“. — МПК, 1978, 4, с. 48—50.

Джигджанов, Благой. Спасяване на стенописи от Затрупаната черква в Иваново. — МПК, 1978, 4, с. 66—70.

Джурова, Аксиния. Ръкописи, документи и карти за българската история от хранилищата на

Ватикана. — Изкуство, 1979, 2, с. 19—22.

Изложбата „Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретния архив на Ватикана IX—XVII в.“, София, 8 декември 1978 — 8 март 1979 г.

Инкова, Веселина и Кунка Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. — МПК, 1978, 4, с. 26—34.

Колев, Камен. Възникване на Народния археологически музей в Пловдив. — Изв. Музеите Юж. България, 2, 1976, с. 143—160.

Кузупов, Боян. Някои теоретични принципи при експонирането на археологическите паметници. — МПК, 1978, 4, с. 5—7.

Доклад, изнесен на научната конференция в Шумен, май 1978 г.

Мавров, Георги. Изследвания за допълнителна консервация на римска мозайка. — МПК, 1978, 4, с. 62—65.

Москова, Емма. Старобългарските резервати Плиска, Преслав и Мадара — концепция за консервация и експониране. — МПК, 1978, 4, с. 8—14.

Музейно дело и музеи в България 1944—1976. Библиография. (Съст. Ганчо Г. Драганов и Емил К. Спасов). (Ред. Й. Първанова). С., Нар. библ., Кирил и Методий, 1977. 320 с.

Рец.: Георги Костов. — МПК, 1978, 4, с. 75—76.

Съслов, Димитър. Проблеми на реставрацията на Новата митрополия в Несебър. — МПК, 1978, 4, с. 51—58.

Теофилов, Теофил. Голямата базилика в Плиска — предложение за консервация и експониране. — МПК, 1978, 4, с. 15—18.

Тодоров, Валентин. Консервация на неолитни жилища в Стара Загора. — МПК, 1978, 4, с. 58—62.

Romanowska, D. Wystawa „Skarby Trakow“ w Panstwowym Museum Archeologicznym w Warszawie. — Wiadomosci archeol., 1977, 2, p. 245—248.

СТ. ПЕТРОВА

ПОПРАВКА КЪМ КН. 1, 1980

с.	кол.	р.	напечатано	да се чете	по вина на
17	II	16	те са български:	те са:	автора
.	—	46	liturgique	liturgique	печ.

СЪДЪРЖАНИЕ

Теофил Иванов — Термоперипатът в Никополис ад Иструм	1
Валерий И. Силогава — Нови данни за историята на грузино-българските отношения	15

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Валентина Танкова — Късноантична мозайка от Филиппопол	27
Никола Ангелов — Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг	35
Борис Цветков — Водоснабдяване на Мелнишката крепост	39
Соня Георгиева — Средновековна керамика от Мелнишката крепост	47

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Петър Делев — A. Thom and A. S. Thom. Megalithic Remains in Britain and Brittany. Oxford, Clarendon Press, 1978	55
Васил Николов — E. H a n s c h m a n n, V l. M i l o j ĉ i ĉ. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III, Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit. Teil I (Text). Bonn, 1976; Teil II (Kataloge, Tafeln und Beilagen). Bonn, 1976.	56

ПРЕГЛЕД

К. Попконстантинов — [Проф. Иван Гълъбов (1918—1978)]	58
XXIV национална археологическа конференция в Пазарджик	60

КНИГОПИС

61

TABLE DES MATIERES

Teofil Ivanov — Le thermoperipatos à Nicopolis ad Istrum	14
Valerij Silogava — Nouvelles données sur l'histoire des relations géorgiennes-bulgares	25

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Valentina Tankova — Mosaïque de la Basse antiquité de Philippopolis	34
Nikola Angelov — Inscription paléobulgare de la fin du IX ^e s. du village Car Asen, département de Silistra	39
Boris Cvetkov — Approvisionnement d'eau de la forteresse de Melnik	46
Sonja Georgieva — Céramique médiévale de la forteresse de Melnik	54

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Petar Delev — A. Thom and A. S. Thom. Megalithic Remains in Britain and Brittany. Oxford, Clarendon Presse, 1978.	55
Vasil Nikolov — E. H a n s c h m a n n, V l. M i l o j ĉ i ĉ. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III, Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit. Teil I (Text). Bonn, 1976; Teil II (Kataloge, Tafeln und Beilagen). Bonn, 1976	56

REVUE

K. Popkonstantinov — [Prof. Ivan Gălăbov (1918—1978)]	58
XXIV conférence archéologique nationale à Pazardžik	60
BIBLIOGRAPHIE	61

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2, тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. I, ет. II, тел. 71-31

Технически редактор Ив. Атанасова

Коректор А. Христова

Дадена за набор на 3. VII. 1980 г. Подписана за печат на 21. X. 1980 г. Печатни коли 8,50 Издателски коли 7,93

Формат на хартията 60 X 84/8 Изд. индекс 7911 Тираж 1730 Поръчка 379 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

20203

ЦЕНА 1,80 ЛВ.